

МЕРЕМ

1

ТЕРЕМ

ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

НЕПЕРЮДИЧНИЙ
ІЛЮСТРОВАННИЙ ЖУРНАЛ

ВИДАЄ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ
КУЛЬТУРИ В АМЕРИЦІ

РІК I. ЧИСЛО I.
Жовтень 1962
ДІТРОЙТ, США

" T E R E M "
PROBLEMS of UKRAINIAN
CULTURE

10338 Jos. Campau Ave., Apt. 4
Detroit 12, Mich., USA

Published by

The Institute of Ukrainian
Culture in America
(Nonprofit Organization)
Editor - in - Chief
Yuriy Tys - Krochmaluk

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР
Юрій Тис - Крохмалюк

ТЕХНІЧНИЙ РЕДАКТОР
Іван Федішин

СЕКРЕТАР РЕДАКЦІЇ
Ярослав Гарнавський

УКРАЇНА НА ДОСВІТКУ ІСТОРІЇ

diasporiana.org.ua

Теодозія Миткович

2

Це число присвячене професорові докторові
ЯРОСЛАВОВІ ПАСТЕРНАКОВІ
у 330-ліття перших археологічних розкопів
в Україні і 25-ліття розкопів у Крилосі

Друге видання 1976

З М І С Т

Мирон Дольницький — Визначний археолог проф. д-р Ярослав Пастернак	3
Ярослав Пастернак — Ті, що розкрили підземний архів України	7
Зіновій Лисько — Культурні поклики в українських народніх піснях	13
Михайло Міллер — Слов'яни на Дону й Кубані в 9-13 вв.	21
Євген Онацький — Символіка пави	25
Зенон Зелений — Як дійшло до видання „Археології України“	27
Дмитро Герчанівський — Княже дворище у Крилосі	30
Юрій Тис - Крохмалюк — Військова історія в „Археології України“ Ярослава Пастернака	33

C O N T E N T S

Biography of Dr. Jaroslav Pasternak and bibliography of his publications — Myron Dolnyckyj	
History of the Ukrainian archeology — Jaroslav Pasternak	
Emotions in the Ukrainian folk songs — Zinovij Lysko	
The Slavs on the Don and Kuban rivers in 9th-13th centuries — Mychajlo Miller	
"Archeology of the Ukraine" by J. Pasternak — Z. Zelenyj	
The discovery of a Cathedral in Krylos — Dmytro Herchanivskyj	
Military aspects of the "Archeology of the Ukraine" — Jurij, Tys-Krochmaluk	

Мирон Дольницький, США

ВИЗНАЧНИЙ АРХЕОЛОГ ПРОФ. ДР. ЯРОСЛАВ ПАСТЕРНАК

Є незаперечним фактом, що так довго, доки наші землі залишаються в неволі, єдино еміграція може бути носієм вільної національної думки, може виплекати правдиві цінності української духовної культури. Стосується це у першій мірі української науки.

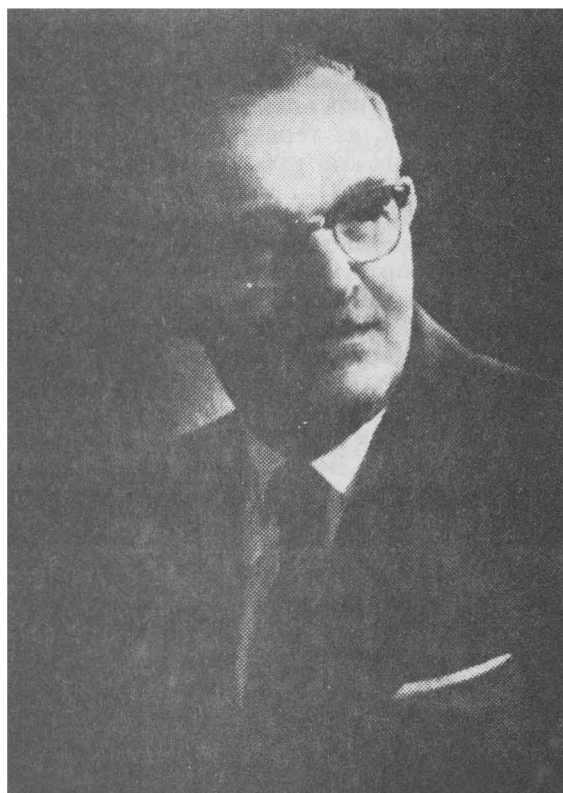
З цих міркувань випливає ясно вимога до наших науковців. Їхнім завданням є, серед безлічі проблем особистого характеру, присвятити свій труд в першу чергу тим питанням, на розв'язку яких чекає нація і сучасне українське життя. Творчі зусилля наших науковців повинні бути пов'язані з проблемами нашого життя.

Цю вимогу сповнив проф. др. Ярослав Пастернак, а доказом цього є його епохальна праця „Археологія України“.

З нагоди доповіді проф. др-а Я. Пастернака у Дітройті на окремому вечорі, влаштованому місцевим відділом Наукового Товариства ім. Шевченка в Інституті Української Культури в Америці, постараємося в короткому нарисі познайомити читачів з життєписом проф. Я. Пастернака і з його науковою діяльністю. Познайомимо в рямцях, на які дозволяє журнальна стаття.

Ярослав Пастернак народився дня 2 січня 1892 року в місті Хирові, Старосамбірського повіту, в Західній Україні. В цій місцевості батько Ярослава, Іван, був українським католицьким священиком. Мати Ольга походила з роду Мацюраків. Середньошкільну науку Ярослав Пастернак закінчив іспитом зрілості в 1910 році в українській класичній гімназії у Перемишлі. Вже гімназійним учнем записував у часі літніх ферій народні пісні і приповідки, які передавав до друку відомому етнографові Володимирові Гнатюкові. Ці матеріали друкувалися опісля в Етнографічному Збірнику НТШ у Львові (т. XXXV-1914 р.).

В роках 1910 - 1914 Ярослав Пастернак студіював класичну філологію і археологію на філософському факультеті Львівського університету. В роках 1913 - 1914 був теж співробітником Українського Національного Музею у Львові та з доручення основника музею Митрополита Андрея Шептицького вивчав нашу церковну старовину в повітах Жовква, Рава Руська, Яворів, Городок, Добро-

Я. Пастернак

милі і Львів та збирав для музею вартісні експонати.

В роках 1914-1918, в час першої світової війни, служив в австрійському війську (41-й полк піхоти), а після Листопадового Зриву був старшиною VII Бригади Української Галицької Армії. З цим боевим з'єднанням відбув цілу кампанію Визвольних Змагань, а літом 1920 року з останками УГА перейшов у Чехо-Словаччину. Там перебував у вій-

ськовому таборі спершу в Ліберці (Райхенберг), а відтак у Йозефові. В обох тих таборах виконував замітну працю керівника архіву матеріалів Визвольних Змагань. Завдяки вмілості і витривалості Я. Пастернака, в архіві зібрано багатий матеріал, який після розв'язання табору, передано до Музею Визвольної Боротьби у Празі.

Для дальшої спеціалізації Я. Пастернак продовжував археологічні студії на Карловому Університеті в Празі (1922-1925) у відомого дослідника слов'янської старовини, проф. Любора Нідерле. В цих студій поглиблював своє знання у музейно-лабораторійній діяльності та в польовій практиці, а в роках 1922-23 був асистентом археологічного відділу чеського Народнього Музею в Празі. 1925 року закінчив університетські студії докторським дипломом.

Від р. 1923 до 1928 сповняв функції асистента Державного Археологічного Інституту в Празі і з його припоручення провадив розкопи на терені княжої Праги (1925-28). На королівському замку „Градчани“ Ярослав Пастернак виявив фундаменти двох романських костелів з XI-XII століття та укріплення княжого осідку - дітинця з того ж часу. На цьому терені проф. Я. Пастернак відкрив теж сліди замешкання в часи князювання св. Вацлава. Крім цього, відкопав ще на терені Праги фундаменти костела на Страгові та кілька мурованих домів княжої доби.

1928 р. Ярослав Пастернак повертається у Західню Україну. Використовуючи своє велике наукове знання, розгортає жваву археологічну діяльність. І так в роках 1928-1938 керує Культурно-Історичним Музеєм НТШ у Львові, 1935 року габілітується на доцента Українського Вільного Університету в Празі, в роках 1936-1939 та 1942-1944 є професором греко-католицької Богословської Академії у Львові, а в роках 1939-1941 професором Державного Університету ім. Івана Франка у Львові.

Найширшу наукову діяльність археолога проф. др. Я. Пастернак виявив в роках 1928-1944. За цей час він перевів 40 археологічних розкопів у різних місцевостях Західньої України та відкрив при цьому дві невідомі досі в Галичині культури: ранньобронзову (унетицьку) та ранньослов'янську (черняхівську). Найважливіші розкопи перевів др. Я. Пастернак на терені княжого Галича, в теперішньому селі Крилосі (1934-1941). Ці розкопи виявили фундаменти Катедрального Успенського Собору з половини XII століття, а в притворі його — кам'яний саркофаг з похованням галицького князя Ярослава Осмомисла. Біля домовини князя проф. Пастернак віднайшов поховання „княжни“, а далі, на „Золотому Току“, колишньому княжому осідку-дітинці, останки будівель XI-XIII століття. Ці розкопи остаточно розв'язали питання локалізації княжого Галича в терені.

Крім цих розкопів, проф. Я. Пастернак виявив на Підгородді біля Крилоса старо-мадярські могили з перелому IX-X століття. Цей науковий успіх розв'язав теж неясне досі питання шляху, яким предки мадярів перейшли з України в середнє Подунав'я, в сьгоднішню Угорщину.

Після закінчення другої світової війни, на еміграції, проф. др. Я. Пастернак переводив розкопи

в Лінці (Австрія) з студентами археології Віденського університету (1944 року) на тілопальному погребіщі бронзової доби. В рр. 1947-1949 проф. Я. Пастернак був гостем - професором археології Східньої Європи в університеті Фрідріха Вільгельма в Бонні, Німеччина, а з 1946 року є професором Українського Вільного Університету в Мюнхені.

В 1949 р. на американському континенті проф. Я. Пастернак переводив розкопи в Мідленді (Онтаріо — Канада) на монастирищі XVII століття.

УЧАСТЬ В МІЖНАРОДНИХ НАУКОВИХ З'ІЗДАХ

1. VII міжнародний з'їзд істориків і археологів у Варшаві (1932) з доповіддю „Східні периферії унетицької культури“, німецькою мовою.

2. IV Конгрес орієнталістів Польщі у Львові (1934).

3. Міжнародний з'їзд археологів у Берліні 1939 року з доповіддю „Ранньослов'янські тілопальні могили на північному Прикарпатті“, нім. мовою.

4. Всесоюзний конгрес дослідників неоліту і бронзової доби в Києві (1940) з доповіддю „Культура лінійно-стрічкової кераміки в Галичині й на Волині та її відношення до трипільської культури“.

5. Всесоюзний конгрес дослідників старих руських городів у Ленінграді (1941) з доповіддю „Княжий город Галич“, українською мовою.

6. Доповідь на ту саму тему в Москві (1941), українською мовою.

7. Конгрес археологів Америки й Канади в Торонто (1951) з доповіддю „Трипільська культура в Україні“, англійською мовою.

Участь у з'їздах українських музеологів Галичини у Львові, Перемишлі, Коломиї, Самборі та Стрию в рр. 1934-1939.

Участь у з'їздах музеологів Польщі у Варшаві (1933, 1936) та у Гданську (1938).

Студійні наукові поїздки до Відня (1934), Кракова (1933), Варшави (1935), Чернівців, Букарешту, Будапешту, Братислави, Ужгороду, Мукачева (1936), Бреславу, Берліну, Дрездена (1938) та Пінська й Давидгородка (1938).

Участь в українських наукових зібраннях

1. Наукове зібрання НТШ в Міттенвальді (Німеччина) 1946 р. з доповіддю „Літописний город Пліснеськ і проблема варягів у Галичині“.

2. Наукове зібрання УВАН в Ашаффенбурзі (Німеччина) 1947 р. з доповіддю „До проблеми хронології і поширення лінійно-стрічкової кераміки в Європі“.

3. Наукове зібрання НТШ в Берхтесгадені (Німеччина) 1948 р. з доповіддю „Літописний город Перемишль і проблема білих хорватів“.

4. Наукове зібрання НТШ і УВАН в Нью-Йорку (1953) з доповіддю „Етногенеза слов'ян в новій археологічній літературі“.

5. II Сесія Всесвітнього з'їзду українських науковців в Нью-Йорку (1961) з доповіддю „Важливі

віші проблеми етногенези українського народу в світлі археологічних досліджень“.

6. X Наукова конференція Канадійського НТШ в Торонто (1961) з поширеною, як попередня, доповіддю.

Окремі доповіді на запрошення місцевих наукових або культурно-освітніх установ

1. Книжний город Галич, перспективи намічених розкопів (Станиславів, 1934).

2. Розкопи в княжому Галичі-Крилосі (коло 20 доповідей в різних містах Галичини в рр. 1937-39).

3. Відкриття середньовічного Катедрального Собору в Крилосі-Галичі (Берлін, 1939) в німецькому університеті, з рамені Укр. Наукового Інституту в Берліні, німецькою мовою.

4. Та сама тема — Бреслав на Шлеську (1938) для членів „Ост Европа Інститут“, німецькою мовою.

5. Стан археологічних досліджень в Советській Україні — Бонн (1945), в Райнському археологічному музеї, німецькою мовою.

6. Нові публікації з ділянки праісторії Західньої України — Бонн (1947), там же, нім. мовою.

7. Мегалітичні споруди Східньої та Південної Європи — Бонн (1948), там же, доповідь „панель“ німецькою мовою.

8. Стан археологічних досліджень на терені українських княжих городів — Ганновер, Німеччина (1948), для українських студентів університету й ветеринарії.

9. Слідами княжої слави — Віндзор, Канада (1949), з нагоди відслонення різьби А. Павлова „Роман, князь галицький“.

10. З археологічних проблем Канади — Торонто (1949), в Українському Клубі.

11. Княжій город Галич — Торонто (1953), українським пластунам-юнакам.

12. Проблема трипільської культури в Україні — Торонто (1953), в студентському клубі торонтонського університету, англійською мовою.

13. Україна в культурно-цивілізаційному крузі Європи в праісторичних та ранньоісторичних часах — Торонто (1953), на Курсі українознавства ім. Г. Сковороди.

14. Архітектура княжої доби в Україні — Торонто (1953), там же.

15. Прогулянка у ранньоісторичний Львів — Торонто (1953), на зустрічі українців Америки й Канади.

16. Важливіші досягнення української археології — Грефтон (1953), у пластовому таборі.

17. Праісторичне та ранньоісторичне мистецтво України — Торонто (1953), на Курсі українознавства ім. Гр. Сковороди.

18. Львів і його околиця в праісторичних часах — Монреаль (1953), з нагоди 700-ліття Львова.

19. Наука і псевдонаука в археологічних дослідженнях — Торонто (1953), на сесії укр. студентського товариства „Зарево“.

20. Людина кам'яної доби — Торонто (1957), на Курсі українознавства ім. Гр. Сковороди.

21. На слідах давніх княжих городів — Торонто (1957), там же.

22. Міжнародні культурні зв'язки України в світі археології — Отава (1958), на засіданні Осередку НТШ в Отаві.

23. Археологічна політика в Україні — Торонто (1959), для членів Об'єднання Українських Педагогів.

24. Мої важливіші розкопи та їх значення — Торонто (1960), з рамені Видавничого Комітету „Археологія України“.

25. Чому я написав „Археологію України“ — Отава, Ошава, Гемілтон (1961), з рамені як вище.

ДРУКОВАНІ ПРАЦІ

Коло 40 наукових праць (окремім списком) і коло 200 популярно-наукових есеїв з археології, етнографії, антропології та музеології українською, чеською, польською, німецькою та англійською мовами.

ДІЯСНИЙ ЧЛЕН

Історично-філософічного Наукового Товариства при УВУ	з 1926 р.
Чеського археологічного товариства	з 1926 р.
Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові	з 1929 р.
Львівського археологічного товариства	з 1931 р.
Богословського Наукового Товариства у Львові	з 1935 р.
Віденського археологічного товариства	з 1941 р.
Української Вільної Академії Наук (Канада)	з 1950 р.
The Archaeological Institute of America (Canadian Branch)	
Археологічного Інституту Америки (Канадійський відділ)	з 1950 р.
The Society for American archaeology	
Товариства для американської археології	з 1951 р.
Міжнародної Вільної Академії наук в Парижі	з 1954 р.
Богословського Наукового Товариства (Канада)	з 1961 р.

Важливіші друковані праці Ярослав Пастернака

Антропометричні дослідження над населенням південної Жовківщини (за власними помірами), Львів 1919 р.

Podkarpatské Rus v mladší době kamenné, Praha 1925.

Ruské Karpaty v archeologii, Praha 1928.

Звичаї та вірування в с. Зіболках, Жовківського повіту, Львів 1929.

Der Stand der ukrainischen archäologischen Forschung in Ost-Galizien während der letzten 10 Jahre, Prag 1929.

Гальштатська культура Закарпаття, Львів 1930.

Нововідкриті римські пам'ятки Галичини й Волині, Львів 1931.

Коротка археологія західньо-українських земель, Львів 1932.

Перша бронзова доба в Галичині в світлі нових розкопів, Львів 1933.

Östliche Peripherien der Aunjetitzer Kultur, Lemberg 1933.

Археологічні розкопи на терені Катедри св. Юрія у Львові, Львів 1935.

Праісторія України, Українська Загальна Енциклопедія, Львів 1935.

Перші археологічні розкопи з рамени гр. кат. Богословської Академії у Львові, Львів 1936.

Praveké styky Podkarpatské Rusi a Haliče, Bratislava 1936.

Галицька катедра в Крилосі, Львів 1937.

Die ersten altungarischen Grabfunde nordlich der Karpeten, Budapest 1937

Katedra halicka w Krylosie, Warszawa 1938.

Brazowy skarb halsztacki z Kielczewa, Warszawa 1938.

Die neuentdeckte mittelalterliche Kathedrale in Krylos, Berlin 1938.

Перші розкопи на „Золотому Тоці“ в Крилосі. Львів 1939.

Найстарші часи Карпатської України. Львів 1939.

Старий Галич. монографія, Львів 1944.

Die Ostausbreitung der linearkeramischen Kultur, Wien 1945.

Привісні печатки княжої доби в Україні, Німеччина 1947 р.

До проблеми поширення й хронології лінійно-стрі-

чкової кераміки в Євролі, Авгсбург 1948.

Літописний город Пліснеськ і проблема варягів у Галичині, Мюнхен 1948.

Археологія України (західньо-українські землі), Енциклопедія Українознавства, Мюнхен 1950.

Питання позагробового життя в світлі археології і етнології, Вотерфорд 1951.

Найстарші християнські пам'ятки в Україні, Вотерфорд 1951.

The Trypillian Culture in Ukraine, New York 1951.

Трипілля-Мексико, культурно-історичні паралелі, Філадельфія 1952.

Найстарші часи Волині, Вінніпег 1952.

Княжий город Львів, Нью Йорк 1953.

Вадим Щербаківський - археолог-дослідник, Філадельфія 1957.

Peremysl of the Chronicles and the Territory of White Croats, Paris 1957.

Пам'ятки старовини с. Городниці на Поділлі, Торонто 1958.

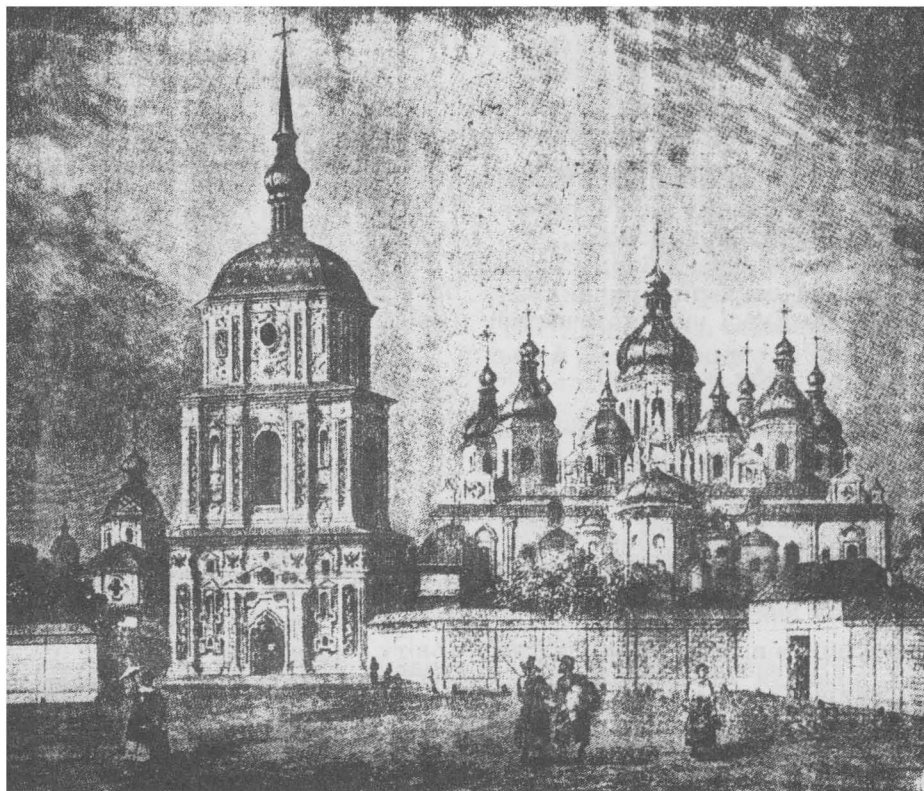
Дон і Приозів'я в старовині (рецензія), Філадельфія 1959, 1961.

Княжий город Перемишль і проблема білих хорватів, Філадельфія 1961.

Угнівщина у безодні віків, Нью Йорк 1961.

Етногенеза слов'ян за новими археологічними дослідженнями, Мюнхен 1961.

Археологія України, Торонто 1961.

Катедральний Софійський Собор у Києві
(з малюнка 1840-их рр.)

Ярослав Пастернак, Канада

ТІ, ЩО РОЗКРИЛИ ПІДЗЕМНИЙ АРХІВ УКРАЇНИ

(Пам'яті видатних археологів України)

Мені ніяково стає, слухаючи стільки похвал для моєї скромної праці і моєї особи. Я глибоко відчуваю, що я не заслужив на це, а якщо й позначив своє життя деякою працею в ділянці археології, то завдячую це своїм попередникам, які відкрили цей шлях, а я тільки ступаю по ньому далі. Тому я хотів би в цей вечір згадати теж тих найбільш видатних українських археологів, які перші відчинили ворота у пребагатий підземний архів України. Коли я тільки працюю над якоюсь темою з археології України, я завжди користуюсь збереженням в літературі їхнім досвідом.

Першим з цих заслужених українських археологів, що про них хочуть сьогодні говорити, був київський митрополит **Петро МОГИЛА** (1596-1647), людина високої освіти й особистої культури, який 330 років тому розпочав перші в Україні археологічні дослідження. В рр. 1633-1635 він перевів розкопи руїн Десятинної церкви в Києві, шукаючи там гробу князя Володимира Великого, реставрував теж пошкодження катедрального Собору св. Софії і старовинну церкву св. Спаса на Брестові та провів розкопи і реконструкцію печер Києво-Печ. Лаври, архимандритом якої він був до часу іменування митрополитом. Всі викопані пам'ятки старовини митрополит передав для збереження до св. Софії і до Києво-Печерської Лаври.¹⁾

Такий був перший початок зацікавлення старовиною в Україні, коли не враховувати літописної згадки про подорож київського літописця в 1114 р. на північ до Ладоги, звідкіля він привіз із собою у Київ збірку дрібних цікавих речей, виполоканих водою із землі.²⁾ А проте той рух, спершу позначений тільки збиранням цікавих рідкісних предметів приватними особами, помітний був у клясичних краях південної Європи вже в добу Відродження, на два століття раніше, і, згодом поширюючись звідтіля по центральній та західній Європі, він досягнув до України тільки на початку XVII ст., за часів митрополита Могилы.

Півтора століття пізніше другий київський митрополит, **Євген БОЛХОВИТИНІВ** (1787-1837), під впливом історика Бантиш-Каменського став до-

сліджувати історію Воронежа, Новгорода й Києва та став провадити теж розкопи на терені Києва і тим продовжував світлі традиції вчених Києво-Могилянської Академії. Під його керівництвом **К. ЛОХВИЦЬКИЙ**, київський археолог-аматор 1830-их років, знов досліджував руїни Десятинної церкви і зняв плян її, відкопав „Золоті Ворота“, засипані москалями в 1750 р., та відкрив фундаменти церкви св. Ірини.³⁾ Це ще більш розбудило зацікавлення місцевою старовиною, а сприяли цьому різні земляні роботи, пов'язані із зростанням м. Києва. Будувались нові будинки, прокладались вулиці, зрізувались старі вали, що колись оточували місто, і відслонувались фундаменти давніх будов. Знаходились теж окремі пам'ятки старовини, іноді цінні скарби. Це дало поштовх до заснування першого в Україні, ще вузько територіального, археологічного товариства під іменем „Временный Комитет для изыскания древностей в г. Киеве“ (1835-1843). Цей Комітет зразу ж зробив велике діло, а саме: зібрав водно 14 окремих збірок старовини від приватних колекціонерів Київщини та організував з них перший археологічний музей в Києві при університеті св. Володимира. Працювали в цьому Комітеті різні любителі української старовини, між ними історик **Максим Берлінський** (1764-1848), який часто провадив археологічні розвідки в Києві, і тому дехто вважає його першим київським археологом,⁴⁾ та археолог-аматор **Ганна Турчанинова**, перша жінка між українськими археологами, що своїм коштом в 1816 р. вела розкопи у Вишгороді біля Києва. В цьому ж Комітеті брав участь і митрополит Болховитинів.

Заінтересування столиці України старовиною — треба підкреслити — не було відокремленим, єдиним явищем на українських землях. Вже дещо раніш різні знахідки на терені колишніх грецьких колоній у південній Україні заставили тамошніх любителів і збирачів старовини заснувати перші в Україні музеї — в Миколаєві (1809), Феодосії (1811) та Одесі (1825). Не лишились позаду й західні українські землі, де перший музей засновано у Львові в 1823 р. А проте в той час археологія як

наука тільки оформлювалась і була ще в повному відокремленні від історії.

В північній та центральній Європі в цей час дослідники старовини відсунули були на дальший плян досліджування літературних пам'яток і стали розкопувати могили, вести розшуки за слідами давніх міст і селищ, стали відтворювати пляни їх, досліджувати окремі предмети культового, хатнього й господарського вжитку і техніку виробу їх, словом — стали складати першу історію щоденного життя звичайної праісторичної людини. Однак це все було аматорське, хаотичне, випадкові розкопки без жодної системи. Виникла потреба усистематизувати досвід і висновки з дотеперішніх розкопів, і це дало у висліді першу хронологію найдавніших часів Європи, перший поділ їх данським археологом Х. Томзенем у 1836 р. на кам'яну, бронзову і залізну доби,⁶⁾ який є й досі признаний в археологічній науці.

На справжню наукову основу поставив археологічні дослідження в Україні історик, професор Київського університету **Володимир Антонович** (1834-1908), глибокий ерудит, зацікавлений багатьма спорідненими ділянками науки (історія, археологія, антропологія, етнографія, історична географія). Він вивчав археологічні збірки західно-європейських музеїв і західно-європейські методи розкопів, перейняв від європейських науковців позитивістичний напрямок у дослідженнях, в наслідок чого вніс в археологічні студії в Україні обережність у висновках і продуману порівняльну методику та поставив тим українську науку археології на твердий науковий ґрунт. Він перший став у 1890 році читати лекції з археології в Київському університеті, ілюструючи загальні курси історії археологічними даними, та став основоположником історично-археологічного напрямку в досліджуванні давньоминулого України. В. Антонович перший теж в Україні став досліджувати печери в Подніпров'ї та Подністрів'ї, багато зробив для дослідження городищ і так зв. змієвих валів, часто брав участь в розкопах на терені Києва, цікавився теж розкопами проф. Шараневича в 1890-их рр. на терені Звенигорода і проф. М. Грушевського на терені княжої Галича, та найбільше зробив у галузі вивчення могил княжої доби. Розкопуючи їх, він мав на меті головню виявити межі окремих племінних територій княжої доби на Волині та на Київщині і кілька разів подавав хронологічну й етнічну класифікацію цих могил за розміщенням їх в терені та за інвентарем. Його цінними працями синтетичного характеру з ділянки археології є археологічні карти Київщини та Волині, в яких зібрана велика сила відомостей від праісторичних до історичних часів.⁶⁾

В. Антонович організував теж п'ять археологічних з'їздів в Україні і на двох з них, у Харкові (XII) і Катеринославі (XIII), був обраний почесним головою, що було ознакою високої оцінки його праці в ділянці археологічної науки. Найкращим на ті часи робітником він виявив себе теж у музейній роботі (організація, наукова інсталяція) і мав теж власну археологічну збірку. В загальному В. Антонович займав перше місце серед українських архе-

ологів другої половини XIX ст.⁷⁾

Вірною помічницею В. Антоновича була його студентка, пізніше дружина **Катерина Мельник-Антонович** (1859-1942), друга з черги жінка-археолог в Україні. Працюючи теж над темою свого чоловіка (територіяльне визначення літописних племен), вона в 1890-их рр. продовжувала дослідження могил літописних лучан в околицях Дубна і Рівного, розкопала 40 могил на терені княжого города Пересопниці, досліджувала теж пам'ятки по трипільських племенах і так зв. охрові могили та подала перші відомості про т. зв. менгіри, що належать до групи мегалітичних споруд. Вона теж одна з перших досліджувала катакомбні поховання степового населення в Подніпров'ї.

Учнем В. Антоновича в Києві та відомого археолога Манувріє і антрополога Гамі в Парижі був **Федір Вовк** (1847-1918), передовий антрополог та етнограф, який брав участь в розкопах В. Антоновича на Київщині й Волині та вже тоді, на переломі XIX/XX ст. мав підставу твердити, що українські землі здавна були заселені і мали високорозвинену культуру.

Молодший сучасник В. Антоновича, **Вікентій Хвойка** (1850-1914), виявив у 1893 р. в самому Києві, на Кирилівській вулиці, стоянку ще палеолітичної (старокам'яної) людини, яка жила там приблизно 25000 років тому, і це відкриття було величною подією в українській археології XIX ст.⁸⁾ Пізніші розкопи на терені Києва доказали, що він був з того часу аж по сьогодні майже безперервно заселений, тому — думаю — наш Київ куди скорше заслуговує на назву „вічного міста“, ніж Рим, початки заселення якого сягають багато пізнішого часу.

Під кінець 1890-их рр. В. Хвойка зробив друге, вже світового значення відкриття, а саме: виявив на терені с. Трипілля біля Києва сліди праісторичного селища з прегарно розмальованою керамікою, що його залишили по собі люди з невідомою до того часу культурою. Від місця свого першого знайдення вона дістала загально в світі знану сьогодні назву Трипільської культури. Звіт В. Хвойки про це відкриття викликав чималу сенсацію на XI археологічному з'їзді 1899 р. в Києві.⁹⁾ Дальшими розкопами багатьох дослідників було встановлено, що племена з цією трипільською культурою — це найдавніші предки українського народу.

Поза Києвом В. Хвойка виявив невідомі до того часу т. зв. поля поховань з перших століть по Хр.¹⁰⁾ Тепер їх приписують антам візантійських істориків, предкам українських літописних племен.

Усіма своїми розкопами В. Хвойка придбав цінну археологічну збірку, яку він у 1904 р. передав до новозаснованого Київського Національного Музею і став відтак кустосом його археологічного відділу.

Водночас кустосом другого, мистецько-промислового відділу цього ж музею став другий заслужений археолог, етнограф та антрополог, ентузіаст музейної справи **Микола Біляшівський** (1867-1926). Він перший став досліджувати стоянки населення України з середньої кам'яної доби на піскових надмах, досліджував теж пам'ятки нововідкритої три-

пільської культури, могили княжої доби на Волині та переводив важливі розкопи на Княжій Горі біля Канева на Дніпрі.

Та чи не найбільшою заслугою М. Біляшівського було видавання на власні кошти і редагування журналу „Археологическая летопись Южной России“ (1897-1905). Справа в тому, що публікація археологічних знахідок і оцінка їх з погляду автотонної історії українського народу стала тоді вже невіддільним завданням. Проте одержати дозвіл на видання археологічного часопису українською мовою в тодішніх умовах царської Росії не було змоги, і тому М. Біляшівський домовився був з редакцією „Київської Старини“ і став видавати згадану вже „Археологічну Літопись“ спершу як місячний додаток до „Київської Старини“, а пізніше вже як окреме видання, яке однак мусіло бути припинене за відсутністю коштів після вісьмох років існування. Вкінці треба згадати, що в час першої світової війни та окупації Галичини царськими військами М. Біляшівський був державним комісаром по охороні пам'яток старовини в Галичині і на Буковині.¹¹⁾

Дещо молодшим сучасником М. Біляшівського був Петро Єфименко (нар. 1884 р.), передовий дослідник старшої кам'яної доби в Україні, який виховав ціле покоління молодших дослідників її, випрацював нову наукову методику розкопів палеолітичних стоянок і детальну хронологію палеоліту України. Ще замолоду він вславився був відкопанням прегарно орнаментованих браслетів із слонової кости на палеолітичній стоянці в Мізині на Чернігівщині, яким до сьогодні немає пари у світовому мистецтві старшої кам'яної доби.¹²⁾ Після того був змушений довгі роки працювати в Ленінграді і тільки після другої світової війни був якийсь час директором Інституту Археології в Києві, а тепер працює в ньому старшим науковим робітником. Його найбільшою синтетичною працею є книга про „Первобутне суспільство“, яка вийшла вже трьома виданнями.¹³⁾

Перша всеукраїнська наукова інституція чисто археологічного характеру була заснована в Києві тільки після першої світової війни в 1922 р. Це був „Всеукраїнський Археологічний Комітет“ (ВУАК) (1922-1933). Першим дійсним членом його стала згадувана вже сьогодні К. Мельник-Антонович, тоді вже науковець-емерит, а далі В. Козловська, М. Рудинський, П. Курінний та інші.

Головною ділянкою досліджень Валерії Козловської (1881-1956), ведених в напрямку ідей В. Антоновича, була трипільська культура, і тут їй пощастило відкопати на трипільському селищі в с. Сушківці біля Умані глиняну фігурку сидячої жінки з дитиною на руках, що є сьогодні, — на думку передових знавців трипільського мистецтва, — найкращим зображенням материнства в праісторичній Україні.¹⁴⁾ В. Козловська вела теж розкопи на горі Дитинці і Киселівці на терені Києва і виявила там найраніші слов'янські поселення, які згодом увійшли в склад княжої столиці.¹⁵⁾ Це важливе для київської історії відкриття повні потверджує літописний переказ про заснування княжого Києва легендарним досі перевізником, а сьогодні, за остан-

німи дослідженнями вже історичним князем Кием, і дає цю подію VII ст. Виявом признання за працю В. Козловської в ділянці науки української археології було назначення її кустосом археологічного відділу Всеукраїнського археологічного музею в Києві, старшим науковим робітником Інституту археології Академії Наук та редактором журналу „Хроніка археології і мистецтва“.

Починаючи в цей же час працював і другий заслужений член ВУАК-у Михайло Рудинський (1887-1956). Це був найбільш видатний дослідник праісторичних часів Полтавщини, найкращий знавець культури середньої кам'яної (мезолітичної) доби в Східній Україні та видатний співробітник Дніпрельстанівської археологічної експедиції Наркомосу України в рр. 1929-1932. Після 10-літнього заслання М. Рудинський повернувся в Київ і присвятився м. і. стилістичному досліджуванню настінних рисунків у „Кам'яній Могилі“ біля Мелітополя, які є єдиною на сьогодні праісторичною пам'яткою того роду на землях України. Монографія про „Кам'яну Могилу“ появилася друком в минулому році, вже після смерті автора.¹⁶⁾

Третій із згаданих членів ВУАК-у, Петро Курінний (народ. 1894 р.), поклав великі заслуги біля археологічного дослідження своєї вужчої батьківщини Уманщини, де вперше виявив і розкопував своєрідні сліди поселення нащадків трипільських племен пізньої бронзової доби, звані сьогодні в археології під іменем пам'яток так зв. білогрудівської культури.¹⁷⁾ Його дослідження багатьох селищ трипільського типу дали йому можливість скласти власну, сьогодні найбільш детальну й обґрунтовану хронологію трипільської культури,¹⁸⁾ а його розкопи на терені Києва причинилися до створення повнішого образу заселення столиці України в праісторичні часи. П. Курінний сьогодні, мабуть, вже єдиний живучий представник напрямку В. Антоновича в досліджуванні праісторії України, а його численні цінні публікації мають своє тривале значення в науці. Він, колишній старший науковий робітник Інституту Археології АН в Києві та директор Музейного городка в Києво-Печерській Лаврі, сьогодні професор УВУ на еміграції.

В південно-східній частині України працював, головню в час між двома війнами, заслужений сьогодні археолог та історик античних часів Михайло Міллер (народ. 1883). Особливо важлива його заслуга у висвітленні праісторичних та ранньоісторичних часів Приозів'я, Причорномор'я і теренів давніх грецьких колоній у південній Україні, що й було завжди його спеціальністю. У вивченні історії тих більшістю українських земель він вніс багато цінного джерельного матеріалу і тим накреслив вихідні позиції для дальших студій пребагатої на старовинні пам'ятки південної України.

Особливо важливим періодом у науковій праці М. Міллера були ведені ним розкопи Дніпрельстанівської археологічної експедиції в Дніпровському Надпоріжжі в 1929-1932 рр., наслідки яких виходили своїм значенням далеко поза межі праісторії України і набували іноді європейського розголосу. Такими були прим. виявлені там вперше на всю східню Європу так зв. кеккенмеддінги — купи му-

шлів як істивних відпадків на прибережних неолітичних селищах, далі викладені з каміння так зв. лямбінти як місця культу померлих і так зв. Кічкаський скарб із 1500 золотих речей візантійського походження.¹⁹⁾ Тому теж М. Міллер перший у підсоветській Україні одержав у 1940 р. науковий титул доктора історичних наук, а в 1948 р. в Українському Вільному Університеті ступінь почесного доктора філософії. Тривким підсумком його наукової праці являється монографія про „Дон і Приозів'я в старовину“,²⁰⁾ останній том якої вийшов у минулому році.

На західних українських землях зацікавлення старовиною виникло майже спонтанно після знайдення кам'яної статуї згодного „Світовита“ в р. Збручі біля с. Городниці в 1848 р. Навколо цієї незвичайної знахідки розгорілася була палка дискусія, в якій з української сторони перший забрав голос кількома статтями **о. Антін Петрушевич** (1821-1913), крилошанин львівської митрополичої капітули і вчений історик Церкви, та висловив у них свою думку в справі визначення її автентичності цієї цінної знахідки.²¹⁾ Пізніше він писав теж про другу цінну знахідку, а саме: про золотий скарб трацького (закарпатського) походження, вагою 7 кг, знайдений принагідно в с. Михалкові біля Борщева.²²⁾ Писав теж про бронзові фігурки єгипетського походження як сліди культу Ізиди й Озіріса на західному Поділлі в перші століття по Хресті.²³⁾

Сучасником А. Петрушевича був професор історії львівського університету **Ізидор Шараневич** (1829-1902). На початку 1880-их рр. він зацікавився був руїнами старовинних кам'яних будівель в Залукві біля Галича, і тоді, при допомозі місцевого пароха о. Л. Лаврецького, виявив там і на сусідньому Підгородді фундаменти сімох менших церков княжої доби.²⁴⁾ Водночас переводив деякі розвідкові розкопи в Крилосі і в сусідньому Викторіві. На тій підставі І. Шараневича найменовано першим з українців державним консерватором пам'яток старовини в Галичині, і в цьому характері він брав участь в розкопах погребнища ранньої залізної доби в сс. Чехах і Висоцьку біля Бродів,²⁵⁾ що їх там провадив другий, тоді ще молодий професор історії львівського університету **Михайло Грушевський** (1866-1934).

Той переніс був ідеї В. Антоновича в ділянці археологічно-історичних досліджень у львівський науковий центр, і в цьому дусі продовжували вести свою працю його студенти, молоді історики.

Крім тількищо згаданих розкопів, М. Грушевський переводив теж теренові дослідження в княжому Звенигороді,²⁶⁾ писав про срібний скарб княжої доби — так зв. Молотівське срібло з Бобреччини,²⁷⁾ і дав сфрагістичну студію про печатки княжої доби з околиць Галича.²⁸⁾ Синтезу його теоретично-практичних досліджень ранньої історії України, підпертих антропологічними, лінгвістичними та етнографічними даними, М. Грушевський дав у першому томі своєї монументальної історії України-Русі та в своїй концепції походження й розвитку українського народу, яка — в загальному — є й досі основою українського національного світогляду,

З молодшої генерації галицьких археологів після першої світової війни слід згадати в першу чергу **Юрія Полянського** (народ. 1892), геолога та географа. Під час своїх геологічних досліджень в терені як директор Природничого Музею НТШ в рр. 1920-1930 він збирав та реєстрував теж археологічні пам'ятки. Тим шляхом він передусім виявив сліди понад 50 стоянок-поселень людини молодшої палеолітичної доби (приблизно 25000 років тому) в середньому Подністр'ї, перший дав систематику їх за їхнім призначенням та аналізу умовин розміщення їх в терені і на підставі своїх досліджень вирізняв окрему подільсько-басарабську провінцію з часів молодшого палеоліту в південно-західній Україні під оглядом техніки виробництва, форм господарства та загального образу культури.²⁹⁾ Це дало тверду підставу сьогодні для думки про автохтонне в Україні зародження й розвиток так зв. орніанської культури молодшої палеолітичної доби, яка згодом поширилась була на центральну Європу.³⁰⁾ Ю. Полянський, так сказати б „батько західно-українського палеоліту“, досліджував теж стоянки середньої кам'яної доби на Поліссі й Підляшші та трипільські поселення в Подністр'ї.

Велике значення для вивчення ранньослов'янських пам'яток західно-українських земель мали розкопи львівського археолога **Маркіяна Смішка** (народ. 1900 ?) в час між двома світовими війнами. Ними він виявив дві ранньослов'янські міграційні хвилі — одну південно-східну, другу північно-західну, які в перші століття по Хр. просунулись були горі Дністром і доли Бугом у східну Галичину, принесли з собою перші зразки провінційально-римської культури та дали почин культурним зв'язкам західних українських земель з наддунайськими римськими провінціями.³¹⁾ Важливе при цьому те, що М. Смішко зумів пов'язати пам'ятки ранніх південно-східних слов'ян вже з предками двох українських літописних племен — тиверців та білих хорватів.³²⁾

Першими заслуженими дослідниками найраніших часів Волині під кінець минулого століття були згадані вже тут Володимир і Катерина Антоновичі. Складена тоді ними археологічна карта Волині не стратила й досі своєї наукової вартості і є у многих випадках вихідним пунктом для сучасних археологічних досліджень волинської землі.

Їхніми слідами в час між двома світовими війнами пішли два археологи-аматори, Олександр Цинкаловський і Юрій Шумовський. Найбільш важливою працею **О. Цинкаловського** (народ. 1903 ?) була інвентаризація понад сотні городищ княжої доби та складання картотеки волинських знахідок, що зберігались по музеях і різних приватних збірках. Тим він дуже збагатив археологічну карту Волині, складену В. Антоновичем. О. Цинкаловському пощастило теж тереновими дослідженнями значно поширити в північно-західньому напрямі відомий до того часу засяг території, заселеної трипільськими племенами. Всі ті матеріяли він публікував спершу в „Записках НТШ“,³³⁾ а в минулому році видав їх окремою книжкою у Варшаві.³⁴⁾

Другому з них, **Ю. Шумовському** (народ. 1908), що працював у 1930-их рр. на західній Волині як археолог, палеонтолог та етнограф, його дослід-

ження дали спромогу внести дальші доповнення до карти трипільських земель.³⁶⁾ Великою несподіванкою для істориків були виявлені Ю. Шумовським аж далеко на Волині могили половців, які — за літописними даними — мали кочувати тільки на степах південної України і не загрожували безпосередньо західнім українським землям.

На Буковині початок українським археологічним дослідженням дало випадкове виявлення першого там трипільського селища в с. Шипинцях біля м. Кіцманя в 1893 р. Це включило Буковину в трипільську територію та виявило приналежність її до сучасних українських земель вже від III тисячоліття до Хр. Розкопи в Шипинцях провадив до I-ї світ. війни **Е. Костін** і визначний дослідник буковинської старовини **Іван Прокопович** (1858-1928), сучасник В. Хвойки.³⁷⁾ Його велика збірка з розкопів у північній Буковині була забрана до Природничого Музею у Відні і тім з цих матеріалів організував у 1934 р. окрему шипинецьку виставку **Олег Кандиба** (1906 - 1944), учень В. Щербаківського в Празі. Монографічне опрацювання і видання шипинецьких матеріалів³⁸⁾ було найповажнішою дослідною працею О. Кандиби про трипільську культуру, яку **Л. Чикаленко** (народ. 1888), учень Ф. Вовка в Петербурзі, дослідник орнаменту унікальних мізинських виробів із слонової кости, доповнив стилістичною аналізою орнаментів шипинецької кераміки.³⁹⁾

В час між двома війнами археологічні дослідження у верхньому сточищі р. Черемошу провадив **Евзевій Лазар** (1904-1942), який залишив в рукописі працю про буковинські городища княжої доби.

До вивчення праісторичних часів **Закарпаття** найбільше причинився сучасник В. Антоновича — **Теодор Легоцький** (1830-1912), який використав для цього увесь свій досвід, зібраний в час своїх подорожей по цілій Європі. Йому завдячуємо відкриття й дослідження кельтського промислового селища з останніх століть до Хр. на горбах біля м. Мукачеве з першою в Україні, ще примітивною, фабрикою залізного господарського знаряддя та виявлення перших ранньослов'янських селищ на Закарпатті. Т. Легоцький зібрав теж багато відомостей про так зв. бронзові скарби, чим доказав існування торговельно-цивілізаційних зв'язків Закарпаття з Галичиною шляхом через карпатські перевали вже з II тисячоліття до Хр. Повний на сьогодні образ культури Закарпаття в праісторичні часи дають багаті збірки заснованого Т. Легоцьким археологічного музею в Мукачеві, а його 3-томна монографія Бережської столиці і два томи „Причинків до археології батьківщини“⁴⁰⁾ стануть назавжди підставою для дальших археологічних досліджень Закарпаття.

На еміграції осередком української археологічної науки стала катедра археології УВУ, якою довгі роки керував **Вадим Щербаківський** (1876-1957), археолог, етнограф і знавець народного мистецтва. В ділянці археології він особливо займався проблемами палеоліту в Україні, трипільської культури і понтійського мистецтва. В досліджуванні останньої із згаданих проблем він повалив думку давніших дослідників про житське походження пів-

денно-українських ювелірних виробів у тваринному стилі і доказав місцеве, понтійське походження його.⁴¹⁾ Завершенням і синтезом довголітніх досліджень В. Щербаківського є його „Формація української нації“.⁴²⁾ В ній він, на підставі наявних археологічних матеріалів, виявив безперервний розвиток українського народу з праісторичних трипільських племен через ранньоісторичних антів аж до історичних княжих часів.

Сьогодні працюють на еміграції в ділянці української археології М. Міллер, Л. Чикаленко, П. Курінний, Н. Кордиш-Головко і автор цих рядків. Всі ми, відірвані від рідної землі та позбавлені можливості вести розкопи, можемо продовжувати тільки наші теоретично-синтетичні дослідження.

На цьому закінчую цей короткий перегляд видатних українських археологів, який наглядно показує, які великі заслуги вони мають у розкритті неписаних сторінок праісторії України. Вони своїми розкопами перші виявили, що українська земля продовж останніх 300.000 років була безперервно, чимраз то густіше, заселена різними племенами. Вони перші добували наглядні докази окремішності українського народу, що своїм коренем сягає в глибину тисячоліть; вони своєю працею у досліджуванні української старовини розбуджували приспану під тиском окупантів національну свідомість українського народу; вони вкінці своїми досягненнями і публікаціями збагатили не тільки українську науку, але дали теж цінний вклад у розвиток європейської археологічної думки і тому мають своє місце між чоловічими археологами світу.

Сьогодні і я клоню голову перед пам'яттю тих моїх попередників, що вже відійшли від нас, висловлюю глибоку пошану і дружнє привітання активним сьогодні дослідникам первісної та давньої історії України, яким просвічує одна мета — добути перед очі чужих і своїх незаперечні докази споконвічного права Українського Народу бути хазяїном на своїй рідній землі.

Честь їм і слава! Хай пам'ять про них останеся живою серед сучасників і грядучих поколінь українського народу.

П Р И М І Т К И

¹⁾ П. Курінний, Нариси з історії української археології, Авгсбург 1947, 2; Я. Пастернак, Археологія України, Торонто 1961, 17.

²⁾ Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи, М.-Л. 1950, 197.

³⁾ П. Курінний, Нариси, 10.

⁴⁾ М. Каргер, Древний Киев, М.-Л. 1958, 31.

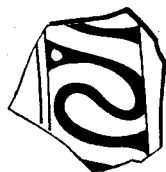
⁵⁾ Ch. J. Thomsen, Ledetraad for nordisk Oldkyn-dighed, Christiania 1836.

⁶⁾ В. Антонович, Археологическая карта Киевской губ., Труды археологич. съездов, XI, Ки в 1899, т. I; Археологическая карта Вольнской губ., там же.

⁷⁾ П. Курінний, Нариси, 26; Я. Пастернак, Археологія України, 21.

⁸⁾ В. Хвойка, Кирилловская палеолитическая стоянка и культура эпохи Мадлен, Археолог. Летопись Южной России, I, Київ 1903.

- ⁹⁾ **В. Хвойка**, Каменний век середняго Придніпров'я, Труды археол. съездов, XI, I, Москва 1901.
- ¹⁰⁾ **В. Хвойка**, Поля погребений в Среднем Придніпров'ї, Записки Импер. русс. археол. общества, XII, 1901, вып. 1-2.
- ¹¹⁾ **П. Курі́нний**, Нариси, 40.
- ¹²⁾ **Хв. Вовк**, Палеолітичні знахідки в с. Мізині на Чернігівщині, Записки Укр. Наук. Тов-ва, IV, Київ 1909; **Л. Чикаленко**, Нарис розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби, Наук. Збірник УВУ в Празі, I, 1923, 148-188; **М. Рудинський**, Мізинь, Київ 1931.
- ¹³⁾ **П. Ефименко**, Первобытное общество, Київ 1953 (тре-те видання).
- ¹⁴⁾ **В. Козловська**, Розкопки 1916 р. біля с. Сушківки, Уманського повіту на Київщині, Записки істор.-філол. секції Укр. Наук. Тов-ва в Києві, XVII, 1918, 51-68; **К. Majewski**, *Plastyka terrakotowa kultury ceramiki malowanej w zbiorach lwowskich*, Światowit, XVII, 1938, 67-70; **Я. Пастернак**, Археологія України, 1961, 141.
- ¹⁵⁾ **В. Козловська**, Археологічні розкопки 1930 р. у Києві на горі Дитинці, Хроніка археології та мистецтва, 3, Київ 1931; Розкопки в Києві на горі Киселівці в 1940 р., Археологія I, Київ 1947.
- ¹⁶⁾ **М. Рудинський**, Кам'яна Могила (корпус наскельних рисунків), Київ 1961.
- ¹⁷⁾ **П. Курі́нний**, Дослідження Білогрудівського могильника, ВУАК, Коротке звітження за 1925 р., Київ 1926; Розкопки білогрудівських могилоподібних горбів, ВУАК, Коротке звітження за 1926 р., Київ 1927, 79-83.
- ¹⁸⁾ **Я. Пастернак**, Археологія України, 1961, 148.
- ¹⁹⁾ **М. Міллер**, Дніпрельстанівська археологічна експедиція Наркомосу України 1927-1932 рр., Наук. Збірник УВУ, VI, Мюнхен 1956, 3-22; **Я. Пастернак**, Археологія України, 1961, 116, 286-287, 516.
- ²⁰⁾ **М. Міллер**, Дон и Приазовье в древности, I, Первобытний период (Мюнхен 1958); II, Древняя история (М. 1958); III, Раннее средневековье (М. 1961).
- ²¹⁾ **А. Петрушевич**, Представляет ли открытый истукан в русле р. Збруча в восточной Галиции божка Святовита или Хорса, "Вестник", Відень 1851, чч. 106-111; **М. Міллер**, Поганські боги в Україні, "Нові Дні", Торонто 1957, ч. 87; **Я. Пастернак**, Пам'ятки старовини села Городниці на Поділлі, "Городниці" (пропам'ятна книга), Торонто 1958, 18-24.
- ²²⁾ **А. Петрушевич**, Михалково-Дністрянський клад, "Слово", Львів 1878, чч. 93, 94, 98; **К. Hadaczek**, *Złote skarby Michalkowskie*, Kraków 1904; **Я. Пастернак**, Археологія України, 1961, 440-442.
- ²³⁾ **А. Петрушевич**, Бронзовія пам'ятники єгипетського культу Озириса і Ізиди в Галицької Подолі, "Слово", Львів 1877, ч. 82.
- ²⁴⁾ **I. Szaraniewicz**, O rezultatach poszukiwan archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1884 i 1885, Lwów 1886; Известіє о результатах исследовательных раскопок в рубежах древнего княжеского города Галича, предпринятых в гг. 1886 - 1887, Литер. - наук. Сборник Гал. рус. Мат., Львів 1888.
- ²⁵⁾ **I. Szaraniewicz**, *Cmentarzyska przedhistoryczne we wsiach Czechach i Wysocku w pow. Brodzkim, Teka Konserwatorska Galicyi wschodniej*, Lwów 1900, 1-30; *Das prähistorische Gräberfeld zu Czechy*, Mitteil. der Centralkomm. Wien 1897, 1898, 1901.
- ²⁶⁾ **М. Грушевський**, Звенигород Галицький, Записки НТШ, XXXI, Львів 1899.
- ²⁷⁾ **М. Грушевський**, Молотівське срібло, Записки НТШ, XXV, Львів 1898.
- ²⁸⁾ **М. Грушевський**, Печатки з околиць Галича, Записки НТШ, XXXVIII, Львів 1900.
- ²⁹⁾ **Ю. Полянський**, Реконструкція географічного середовища молодшого палеоліту подільсько-басарабської провінції. Праці геогр. комісії НТШ, I, Львів 1935.
- ³⁰⁾ **G. Polanskyj**, *Die Urheimat des Aurignacien*, Sitzungsberichte der mathematisch-naturwissenschaftlich-Ärztlichen Sektion, XXVII, НТШ, Львів 1937.
- ³¹⁾ **M. Śmiszko**, *Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Malopolsce wachodniej*, Lwów 1932; **М. Смішко**, Доба шолів поховань в західних областях УРСР, Археологія, II, Київ 1948.
- ³²⁾ **М. Смішко**, Раннеславянская культура Поднестровья в свете новых археологических данных, КСИИМК, 44, 1952; Археол. дослідження в західних областях України за роки радянської влади, Матеріяли і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 2, Київ 1959, 22.
- ³³⁾ **О. Цинкаловський**, Матеріяли до археології Володимирського повіту, Записки НТШ, 154, Львів 1937.
- ³⁴⁾ **A. Cynkalowski**, *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia wołyńskiego*, Warszawa 1961.
- ³⁵⁾ **Ю. Шумовський**, Волинська земля як археологічний терен. Рівне 1937.
- ³⁶⁾ Археологія Буковини, Буковина, її минуле і сучасне, Париж 1956, 63-68.
- ³⁷⁾ **O. Kandyba**, *Schipenitz — Kunst und Geräte eines neolithischen Dorfes*, Wien 1937.
- ³⁸⁾ **L. Čykalenko**, *Die Bedeutung der Schipenitzer Ansiedlung für das Verständnis der ukrainischen bemalten Keramik*, Księga pamiatkowa W. Demetrykiewicza, Warszawa 1931, 123-134.
- ³⁹⁾ **T. Lehoczky**, *Adatok házank archeológiájához*, Munkacs I, 1892; II, 1912.
- ⁴⁰⁾ **V. Ščerbakivskyj**, *A propos de l'art pontique* (XVI Congr. Intern. d'Anthrop., Bruxelles 1935).
- ⁴¹⁾ **В. Щербаківський**, Формация української нації, Прага 1941.

Зіновій Лисько, США

КУЛЬТОВІ ПОКЛИКИ В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ПІСНЯХ

В українському обрядовому репертуарі зустрічаємо низку пісень із спільними рефренами, як наприклад колядки і щедрівки з рефреном „Ой Дайбоже“ або „Щедрий вечір“, весільні з рефренами „Лежали берви бервінкові“ або „А з руточки дві квіточки“ і інші. Найчастіше ці постійні рефрени зв'язані також з постійними музичними формулами і тому для категорії пісень являються надзвичайно характеристичними. Вони разом з іншими прикметами переконливо свідчать про архаїчність обрядових пісень і дозволяють іноді досить докладно конкретизувати колишнє культове значення тих рефренів.

КУЛЬТОВИЙ ПОКЛИК „ОЙ ДАЙБОЖЕ“

Між мелодіями колядок і щедрівок знаходиться досить численна група з одним характеристичним спільним музичним мотивом, що в декотрих з цих пісень повторюється таки докладно, а в інших виступає в різних мелодичних або ритмічних варіантах. Найчастіше цей мотив з'єднується з текстовим рефреном „Ой Дайбоже“, тому й даємо йому назву Дайбожого поклику.

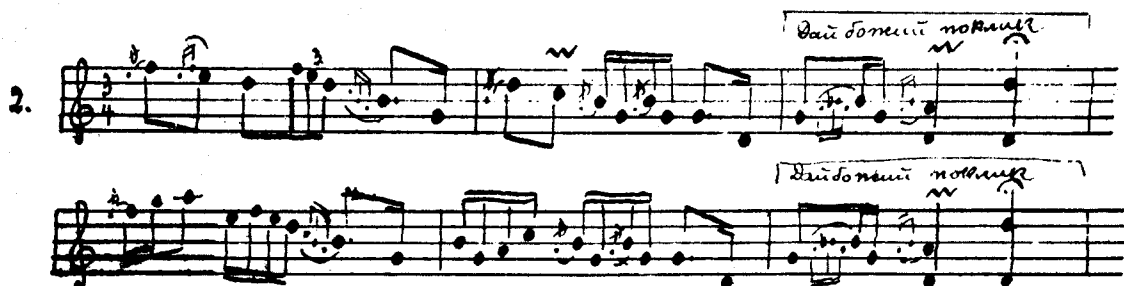
Дайбожий поклик часто буває виразно відокремлений від самої колядки, не з'єднується органічно з головною мелодією її, а має скоріш характер якогось механічного додатку до неї. Трапляється, що Дайбожий поклик стоїть навіть в іншому метрі: напр., сама колядка має такт $\frac{3}{4}$, а додатковий мотив „Ой Дайбоже“ такт $\frac{6}{8}$ із передтактом:

1.

Ой сос-но, сос-но, не ты-ум тосе-но, сей Дай-бо-же!

В других випадках Дайбожий поклик побудований з іншого мелодичного матеріалу: напр., одна інструментальна колядка, записана на Гуцульщині, має головну мелодію (такти 1-2, 4-5) в міксо-

лідійському ладі г-а-г-ц-д-е-ф-г, а поклик до Дайбога, що появляється двічі (такти 3 і 6) оснований на тоноряді пентахорду г-а-б-д:

2.

В інших колядкових мелодіях таких формальних різниць немає, проте відокремленість мотиву „Ой Дайбоже“ виступає в них не менше виразно. Напр., у покутській колядці старовинного характеру „Зажурилася чорна гора“ із спадними мело-

дичними ходами перші шість тактів оформлюються в закінчене речення; натомість додаткові 7-8 такти з текстом „Гой Дайбоже“ стоять виразно окремо, сепаровані від головної лінії мелодично і ритмічно:

3.

за - жу - ри - ла - ся гор - на во - ра ,

Дайбожий поклик

Гой Дай-бо - же

Прикладів такого механічного зіставлення Дайбожого поклику з мелодіями колядок і щедрівок знаходимо більше, і це дає підставу розглядати цей мотив-поклик як щось окреме, як своєрідну музичну формулу специфічного призначення.

Проте завважуємо, що не в усіх колядках ступінь сепарованості цього поклику є такий сильний. Іноді цей мотив з'єднується з головною мелодією більш органічно і творить з нею більш суцільну форму, як напр. у колядці з Львівщини „Ой, на керницях“:

Проте завважуємо, що не в усіх колядках сту-

4.

Ой на кер-ни-цях та й на теп-м-цях, гой Дай-бо-же!

Дайбожий поклик

В переважній більшості, як правило, поклик до Дайбога виступає при кінці колядки, як її поспів, але в декотрих піснях він появляється на початку,

як напр. у колядці „Та гой Дайбоже“ й інших з галицького Покуття, Гуцульщини, Брідщини тощо:

5.

Та гой Дай-бо-же! Вліс-ку, вліс-ку та на повну на дов-тім піс-ку.

Дайбожий поклик

Оригінальну форму має гуцульська колядка „Новая рада“, що починається грою на скрипці відомого музичного мотиву — поклику до Дайбога

і щойно після того співається вокальна колядка, що закінчується тим самим музичним мотивом, але тепер уже з текстом „Ой Дайбоже“:

6.

Но-ва-я ра-да на-и і зе-ви-ла, ой Дай-бо-же!

Дайбожий поклик скрипка

Дайбожий поклик

Крім того бувають на Покутті і Східній Україні поклики до Дайбога в середині, вплетені органіч-

но в колядково-щедрівкову мелодію:

7.

Дай божи поклик

ой в га-ю, га-ю — ка-міль лу-на-є, ой дай-бо-те! ка-міль лу-на-є.

Далі знаходимо, що постійна музична формула Дайбожого поклику буває заповнена, — замість найчастішим і мабуть первісним текстом „Ой Дайбоже“, — також іншими словами, напр., у щедрівках „Щедрий вечір“, „Святий вечір“, „Добрий вечір“, „Проквитай“, в колядках до певної міри християнізованих „Славен есь“, „Радуйся“ і іншими, що про них мова буде нижче. Та не зважаючи на різні тексти, цей музичний мотив скрізь зберігає свою основну ритмо-мелодичну конструкцію.

Музична формула Дайбожого поклику так гли-

боко закорінилася в народній підсвідомості, що перейшла не тільки до колядок новішого типу, де вже нема згадки про Дайбога, але навіть до коляд з християнізованими текстами. В таких колядах Дайбожа формула стоїть звичайно на початку пісні і творить першу музичну фразу її, а текстом для неї є перші слова колядки, що не мають нічого спільного з будь-якими покликами. Напр., у народній колядці „Ой дивнее народження Божого Сина“ Дайбожа музична формула співається на початкові слова „Ой дивнее“:

8.

Муз. формула Дайбожого поклику.

ой див-не-є на-ро-д-жен-ня Бо-жо-го Си-на.

Такі пісні свідчать про надзвичайну консервативну здібність культової музики, консервативнішу за тексти.

В колядково-щедрівковій творчості маємо 104 пісні з музичними Дайбожими мотивами-покликами, що появляються в різних музичних варіантах і з різними текстами. Територіальний розподіл їх такий: центральна і східна Україна — 32 пісні, західна Україна — 66, без ближчого означення — 6 пісень. Перевага цих пісень в західній Україні в дійсності не така велика, бо треба брати на увагу нерівномірність музично-етнографічних записів, що в західних областях (Галичина, Холмщина) були значно більші і систематичніші, ніж у центральних і східних. В західній Україні Дайбожий поклик концентрується головню на Покутті і Гуцульщині — 37 пісень, поза тим виступає на Бойківщині — 7 пісень, в центральній Галичині — 5, на галицькому Поділлі — 4, на Холмщині — 3, в західньому Поліссі — 1, в Галичині (без ближчого означення) — 9. Майже не зустрічаємо його на Лемківщині. Отже за головню домену Дайбожого поклику можна вважати Покуття і Гуцульщину, що і в багатьох інших відношеннях визначаються етнографічним консерватизмом.

Дайбожі поклики мають такі слова:

Ой Дайбоже!	39 пісень
Щедрий вечір!	16 “
Святий вечір!	10 “
Ой добрий вечір!	2 “
Славен еси!	4 “

Радуйся, земле!	4	“
Проквитай!	1	“
Роже моя!	1	“
Виноград!	1	“
Гей коляда!	1	“
Гей каліно!	1	“
Христові Христос!	1	“
Інструментальні		
без тексту	3	“
Різні поточно-колядкові слова	20	“

Ритмо-мелодична побудова Дайбожого поклику, в усіх його варіантах, характеризується підносним напрямом мелодичної лінії; починається нижчими тонами, здебільшого дрібних вартостей (вісімок) і кінчається фінальним найвищим тоном, що має довшу протяжність, нерідко навіть з ферматою, і стягає на себе сильний наголос. Якщо поклик заповнений текстом „Ой Дайбоже“, то останній найвищий тон співається на склад „же“. Щоб у практичному виконанні виділити і наголосити його якнайсильніше, іноді роблять в середині слова віддих: „Ой Дайбо-/-же“ або навіть павзу (як, наприклад, в нотн. прикладі ч. 3).

Віддалення між крайніми тонами Дайбожого поклику вповнюється в різних варіантах різними інтервалами.

Ритм розгортається переважно в такті $\frac{3}{4}$ (61 поклик). Якщо останню фінальну чвертку замість фермати, яка приходить часто, продовжити до півноти, — витвориться такт $\frac{4}{4}$, але ритмічний малюнок у ньому майже тотожний з панівною групою

в такті $\frac{3}{4}$. Несуттєвим змінам підпадає ритм також у такті $\frac{2}{4}$. Більші різниці виявляються лише в такті $\frac{6}{8}$, — маємо 15 таких покликів, всі з Галичини.

На мелодичному матеріалі Дайбожих покликів можна прослідкувати також мелодичну еволюцію цього мотиву. Якщо приєднатися до погляду про малий діапазон архаїчних мелодій, то за найдавніші типи Дайбожого поклику треба визнати варіанти тетрахордового складу, витримані в рамках чистої квати. Вони мають таку саму підносну тенденцію мелодики, як і всі інші, і аналогічно кінчаються довшою нотою на найвищому тоні тетрахорду. Сам тетрахорд виповнюється найчастіше діятонічно, інтерваловими відношеннями тон-півтон-тон (г а б ц) або тон-тон-півтон (г а г ц), а в двох випадках навіть півтон-тон-тон (г а с б ц). Поза тим тетрахорди виповнені лише трьома тонами „г а“ (як у прикл. ч. 3), або „г г ц“ або „г а ц“. У двох випадках маємо лише обидва крайні тони тетрахорду „г ц“.

Ці 21 мотивів тетрахордової конструкції являються варіантами найдавнішого типу Дайбожого поклику.

Одначе головна маса сьогоднішніх Дайбожих покликів має в своїй основі вже пентахорд в діапазоні чистої квінти. Каденція до сильно наголошеного фінального тону, що для нашого змодернізованого вуха звучить ніби домінанта, — є дуже характерна. Діапазон пентахорду заповнюється часто діятонічно, всіма п'ятьма тонами в інтервалах тон-тон-півтон-тон (г а г ц д) або тон-півтон-тон-тон (г а б ц д, як у прикл. ч. 1). Але так само часто об'єм чистої квінти буває заповнений не діятонічно, а з пропуском четвертого ступеня, напр., „г а г - д“ (як у прикл. ч. 4) або „г а б - д“ (як у прикл. ч. 2 і 6), з пропуском третього ступеня „г а - ц д“ і з пропуском другого ступеня „г - г ц д“. Найчастішим явищем є заповнення діапазону квінти лише трьома тонами „г а - - д“ (як у прикл. ч. 8), „г - б - д“ і врешті „г - г - д“.

Поза цими двома головними групами тетрахордового і пентахордового складу трапляються ще Дайбожі поклики, хронологічно, мабуть, молодші, що розгортаються в діапазоні гексахорду „г а г (б) ц д е“, який може появлятися також з пропусками окремих ступенів. Далі маємо кілька покликів у діапазоні малої і великої септими і врешті два приклади на цілу діятонічну октаву „г а г ц д е фіс г“. Окрему групу утворюють варіанти, що починаються внизу домінантою.

Деякі з вищенаведених варіантів, що в своїй мелодичній побудові не використовують повного діятонічного звукоряду, можна без натяжки віднести до старовинної системи ангеітонічної пентатоники.

Врешті треба зазначити, що повну перевагу мають музичні формули покликів з великою терцією (45 покликів), натомість малу терцію мають лише 23 поклики. Решта (36) в цьому відношенні є ніби неутральні, бо в своїх мелодичних зворотах взагалі терцій не заторкують. Такий стан, що протирічить популярному поглядові про нібито меланхолійний, „мольовий“ характер української народної музики, — надає культовим покликам в коляд-

ково-щедрівковому репертуарі загалом бадьорого, життєрадісного характеру. Не зважаючи на різні тексти, різні ритми і різний мелодичний амбітус, в основі всіх цих покликів лежить та сама основна музична думка і той самий принцип побудови: підносний напрям мелодики і закінчення на найвищому протяжному тоні, як було описано вище. Емоціонально — Дайбожий мотив являється формою фанфарного гасла, самопевного визову, відважного поклику. Його енергічні інтервалові скоки виключають якінебудь тенденції благання чи підлеглості.

Факт, що музичну формулу поклику до Дайбога зустрічаємо майже виключно в колядково-щедрівковій творчості, — не випадковий. Вже сама назва „Дайбог“, чи в архаїчній формі „Дажбог“, показує, що це бог багатства, щедрості, і звертання до нього якраз у щедрівкових побажаннях цілком зрозуміле.

Найдавніші, ще не християнізовані тексти колядок і щедрівок виявляють дві основні тематичні ділянки: господарсько-хліборобську і військово-дружинного побуту. Щедрівники щедро розгортають перед господарем картини багатства і достатку в коморі та кошарі, сімсот женців на полі, множество кіп, неначе зір на небі, воли в золотих ярмах тощо. Звичайно, цими поетично-гіперболічними описами щедрівники не зображують дійсності, для українського селянина це була б надто гірка іронія, — це в такій формі вони накликають на нього добробут, урожай, розплід худоби і т. д. Для вояка-дружинника співалися пісні з подібними гіперболічними картинами князя („панича“, „добро-го молодця“), далі — будовання човнів, золоті весельця, здобування городу, здобичу, острі стрілки, хороші дівки тощо. Інші щедрівкові теми, як одруження синів та дочок, родинне щастя і т. п., можна без труднощів долучити до котрої небудь попередньої групи.¹⁾ Отже в загальному ці святкування полягали, — при вірі в успішну силу слова, — на накликуванні добробуту, успіху, всяких щедрот, звідки й первісна назва тих накликувань-пісень — „Щедрівки“. (Назва „Коляда“, „Колядка“ римсько-візантійського походження є, очевидно, пізніша від самої інституції щедрівкових святкувань). З цього становища ясно, чому в таких культових щедруваннях домінантну роль мусів відігравати поклик до Дайбога; цей бог щедрості мав здійснити побажання, оспівувані в щедрівках.

Дайбог був в передхристиянських віруваннях українців відомим божеством. Тяжко рішити, як вимовляли його ім'я; чи форма „Дажбог“ була лише штучним продуктом пізніших книжників-християн, що часто народні імена переводили на церковно-слов'янські форми, чи це свого часу була також народня назва цього улюбленого бога.

Найдавнішу згадку про Дайбога маємо в Київському літописі під 980 р., коли говориться про статуї богів, що їх поставив князь Володимир Вел. перед своїм двором. „И нача княжити Володимиръ въ Киевѣ одинъ. И постави кумирь на холмѣ унѣ

двора теремного. Перуна дерев'яна а голова его се-ребряна, а оусъ золот и Хоръса и Дажьбога и Стрибога и Съмарьгла и Мокошь и жряхут имъ.“²⁾ Відомі також поетичні звороти „Слова о полку Ігоревім“, де Русь називається Дайбожим внуком. „Тогда при Олзѣ Гориславличи сѣяшется и растяшетъ усобицами, погибашетъ жизнь Дажьбожа внука“ і „Въстала обида въ силахъ Дажьбожа внука“.³⁾

Традиція імени Дайбога-Дажбога була така сильна, що ще в двох грамотах XIV стор. (1371 р.?) зустрічаємо ім'я „Данило Дажбогович Задерѣвечкии“ або „Панъ Данило Задеревецкии Дажбоговичъ“.⁴⁾

Пам'ять про Дайбога збереглася в народних устах аж до нинішнього дня. В одній архаїчній весільній пісні співається:

Поміж трьома дорогами, рано, рано,
Поміж трьома дорогами, ранесенько,
Там здибався князь з Дажбогом, рано, рано,
Там здибався князь з Дажбогом, ранесенько,
Ой, ти боже, ти Дажбоже, рано, рано,
Зверни мені з доріженьки, “
Бо ти богом рік від року, “
А я князем раз на віку, “
Раз на віку в неділеньку⁵⁾. “

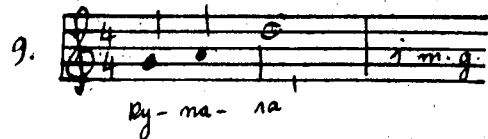
Найкраще законсервувалися культові поклики до Дайбога в колядково-щедрівковому репертуарі, що являється неначе збіркою щасливо збережених Дайбожих гімнів. Музичний Дайбожий мотив усталився з бігом часу в сакральну мело-ритмічну формулу, обов'язкову для всіх щедрувальних обрядів. Так стилізований поклик до Дайбога додавався до кожного речення щедрівки, що ставала таким чином справжньою молитвою-гімном і через поклик божества набувала шансів для свого здійснення. Дуже добре можна уявити собі первісне виконання щедрівок: головну мелодію виголошував (співав) один інтелегентніший і музикальніший провідник-імпровізатор, а гурт щедрівників переплітав його сольоспів сакральним, освяченим традицією покликом до Дайбога, добре відомим цілій громаді. Це пояснювало б відокремленість цього культового поклику від головної мелодії ще навіть у сучасних колядках і щедрівках.

Серед описів колядково-щедрівкової обрядовости маємо і прями потвердження такої практики. До останніх часів ще на Гуцульщині, де найкраще збереглися Дайбожі поклики, похід колядників починався двома парами „плясаків“ (танцюристів), що несли на плечах „бардки“ (сокирки) з дзвінками, легко помахуючи ними, щоб „поцьоркували“. Вони здрибна підсакували то на одній, то на другій нозі, приспівуючи при цьому окремі „плясаки“. Поклонившись тричі домові, куди йшли колядувати, переставали танцювати, і береза починала колядувати, а „ватага“ приспівувала рефрен „Ой Дайбоже“, подзвонюючи й притупуючи“.⁶⁾

Сакральні музичні формули знаємо також з культових практик інших народів. Напр. в античній Гелладі були відомі поклики до Аполлона. В час нещастя, чуми тощо, греки підбадьорювали себе та-

кими покликами, що могли виголошуватися навіть без тексту.⁷⁾

Культові поклики до Дайбога мусіли бути свого часу дуже популярні й поширені. Про це свідчать не тільки значні останки їх в сучасній народній пісенності, тисячу років після офіційного відречення від Дайбога, але також той факт, що музична формула цих покликів перенеслася також на поклики до декотрих інших божеств. Замало знаємо таких випадків, щоб можна було ризикувати гіпотезою, ніби ця музична формула була загальною і спільною для всяких культових покликів; скоріше була це специфічно Дайбожа формула, що за аналогією перейшла в рідких випадках на поклики до інших божеств, звичайно, в пізніші часи, коли вже затерлося живе розрізнення функцій окремих богів. Фактично маємо сьогодні тільки два культові поклики до Купала, що ними починаються купальські пісні „Купала на Івана“ і що своєю музичною сторінкою є тотожні з декотрими Дайбожими покликами.

Поза тим маємо лише дальшу аналогію в лемківській купальській (субіткової) пісні „Яне, Яне, святий Яне“,⁸⁾ в якій поклик до Яна нагадує декотрі Дайбожі поклики.

Існує ще група 7 весільних пісень із західної України, — з Холмщини 5, з Перемищини 1, з Львівщини 1, — які мають характерні поклики „Ой Лядо, Лядо“. Музичні мотиви цих покликів нагадують у дечому Дайбожі, напр., вони мають підносний напрям мелодії, іноді кінчаються найвищим тоном, але тотожності з Дайбожими формулами не виявляють. Можна про них говорити знову лише як про дальші аналогії.

Такі ближчі і дальші подібності в купальських і весільних піснях свідчать про надзвичайну живучість Дайбожих культових покликів і сильне закорінення їх в українській музичній традиції.

Звичайно, на протязі предового існування поклики до Дайбога, не затрачуючи своїх основних контурів, мусіли проходити певну музичну еволюцію, пристосовуючись до музичних стилів, панівних у різні епохи. Ще й сьогодні ми виявили між варіантами їх останки систем тетракордової, пентакордової, пентатонічної, аж до сучасної октавної включно. З бігом часу, особливо під впливом християнства, живе відчуження ролі Дайбога за-

трачувалося, але сама музична формула поклику до нього і далі осталася характеристичною для колядково-щедрівкової пісенності, і в цю формулу нерідко почали вливати інші тексти, іноді навіть християнізовані.

Занепад Дайбожого поклику ішов також в другому напрямі. Сьогодні в одній групі колядок (9 пісень) зберігаються ще в текстах рефрени „Ой Дайбоже“, але культової музичної формули вони вже не мають. Ці рефрени взагалі не в'яжуться з ніякими постійними ритмо-мелодичними зворотами, а співаються на поточну колядкову мелодію. В декотрих випадках вони ще відокремлені від головної мелодії колядки ритмічно або формально.

Таким чином приходимо до висновку, що Дайбожі поклики в сучасній колядково-щедрівковій пісенності являються тільки останками колишнього й загально поширеного культу. Проте ці останки збереглися в такій кількості і в таких характеристичних пісенних зворотах, особливо на Гуцульщині і галицькому Підгір'ї, — хоч поза тим відомі по всій Україні, — що дають змогу достатньо усвідомити собі колишню культову функцію цих покликів і рішальну роль їх в щедрівкових святкуваннях хліборобсько-дружинного побуту.

КУЛЬТОВИЙ ПОКЛИК „ОЙ ЛЕЖАТЬ БЕРВИ БЕРВІНКОВІ“

Цей поклик маємо тільки в 11 нотних записах весільних пісень і в 1-ій обжинковій. Всі походять з дуже обмеженої території, а саме: з галицького Покуття (повіті Городенка, Снятин, Коломия), із Закарпаття (села Раково і Радвань) і з українських поселень в Бачці (с. Коцур, Югославія).

Текст цих покликів виступає в таких варіантах:
 Лежали берви бервінкові (нот. прикл. ч. 11)
 Лежели берви бервінкові⁹)
 Ой лежать бервін бервінкові¹¹)
 Ой лепать бервін бервінкові¹¹)
 Ой лежев бервін та бервінкові¹²)
 Лежели бервін бервінковія (нот. прикл. ч. 12)
 Желе бервін, бервінкові цвіт¹³)
 Ей лежа, лежа барви барвенкові¹⁴)

В усіх випадках цей поклик стоїть на початку пісні і є від неї виразно сепарований. Загадкові слова поклику, зовсім незрозумілі навіть співакам-селянам, — про що свідчить неточна, безсенсовна передача їх, — часто не в'яжуться з текстом самої пісні і мають скоріш характер магичної формули, якою починається обрядовий спів. Напр. весільна пісня з с. Іспас, пов. Коломия:

Лежели берви бервінкові!
 Ой молодая ластівочка гніздо в'є,
 А молода Парасочка покляв б'є,
 Та й своєму братечкові декує⁹) і т. д.

З музичного погляду ці поклики мають тетрахордову конструкцію архаїчного типу. На Закарпатті вони обертаються в діапазоні лише чистої кварта; починаються найнижчим тоном, підносять-

ся вгору до четвертого ступеня і знову спадають до найнижчого тону:

Подібну тетрахордову побудову має і один поклик з Бачки,¹¹) можливо принесений туди ще з Закарпаття. Натомість галицькі варіанти виявляють більш скомпліковану побудову. Мелодика їх ґрунтується на двох тетрахордах, з'єднаних синеменично, з спільним тоном посередині:

Отже ці подвійно-тетрахордові варіанти починаються так само найнижчим тоном, але підносяться вгору аж на септиму і потім спадають до середнього тону „ц“:

Тільки один поклик з Бачки визначається іншими прикметами; мелодична лінія його розгорнута в рамках гексахорду, і мелізми мають характер новішого стилю.¹⁵)

В ритмічному відношенні частина цих покликів видержана в такті 3/4 (галицьке Покуття), а частина в мішаних тактах 4/4 + 3/4 (Закарпаття) і частина в 4/4 (Бачка). В усіх покликах з Покуття і Закарпаття третій ступінь лежить в інтервалі великої терції від першого, тимто всі вони мають бадьорий, життєрадісний характер. Натомість обидва поклики з Бачки мають малу терцію і сумовитий характер музики.

Архаїчна музична побудова і загадкові тексти цих покликів, оті таємничі „берви“, насувають а пріорі думку — шукати пояснення їх в якихось старовинних джерелах. На нашу думку це можна знайти в давньоіндійській мітології та в її культових практиках.

Аналіза давніх ведійських гімнів, що її провів німецький дослідник Герман Ольденберг, дозволяє відтворити досить докладно картину первісного ведійського культу. Жертвоприношення в цьому культі полягали в тому, що жертводавець приготував для богів дари в формі рослинної їжі, священного напитку „сома“, тваринного м'яса тощо, і закликав богів Індру, Варуну, Агні чи якогось одного бога, щоб прийшли ці дари спожити. Врешті

все спалював вогнем, що вважався за „рот божий“, і це було знаком, що боги прийняли жертву. Але **найцікавіший був обряд, коли жертводавець приготував сидження для запрошуваних божеств. В місці жертвоприношення він розстеляв в'язанку трави або зілля, взагалі приготував якусь рослину підстилку чи навіть кілька підстилок, що на них мали сидіти боги при споживанні. Ця в'язанка-підстилка називалася баргіс (barhis) і в відправлянні цілого обряду мала велике значення. Баргіс була великою святістю і в гімнах часто оспівувалася як м'яке сидження, сповнене містичної сили. „Розстелися м'яко, як вовна“ — співали до баргіс, — „піснї про це лунали; дай нам поведження, гарна жертвна підстилка!“ „Розстелїть добре жертвну підстилку для жертви... як діти сходяться з усіх усюдів до матері, так хай боги сїдають на поверхню жертвної в'язанки“.** „На чїю баргіс ти, Агні, сїдеш з богами, тому днї стануться днями щастя“. Присутність богів і безпосередній контакт їх з баргіс освячували цю баргіс і робили її небезпечною для профанів; тому індуський жертводавець після закінчення жертвоприношення кидав баргіс також у вогонь, щоб зробити її нешкідливою.

Далі Ольденберг стверджує подібну обрядовість з покликом богів і приготуванням священної підстилки також в іранській Авесті, тільки тут ця підстилка називалася баресман, що має, зрештою, спільний корінь з ведійською баргіс. Однак авестійський баресман складався часто не з трави і зілля, а з деревних віток, зв'язаних перев'язкою. В час жертви баресман лежав частинно на стоянї, а частинно держався в руках. На нього виливали жертву, його церемонїально дотикали з двох сторін, бо права і лїва сторона баресмана репрезентували два рїзні божества (принципи). Первісна ідентичність цього баресмана з ведійським баргіс видається Ольденбергові майже безсумнівною. Обидвоє означали вегетативний елемент, що фігурував при жертві в одному випадку в формі віток, в другому в формі трави або зілля; як у Веді, так і в Авесті це були носії особливої святости або близькості бога.

І врештї маємо ще опис Геродота обряду жертвоприношення у пїзніших персів. Жертводавець рїзав на куєки жертвну тварину, член за членом і варив м'ясо. Потім розстеляв найнижнїшу траву, найрадіше конюшину, і клав на неї все м'ясо. Вогню не розпалювано; тільки жрець-маг відспїлював приписанї обрядові піснї, після чого жертводавець забирав собі м'ясо і робив з ним, що хотїв. Ясно, що цей обряд перських арійцїв був близько споріднений з обрядом їхнїх індуських родичїв. Рїзниця була лише та, що в Індїї поруч баргіс розпалювали вогонь і спалювали жертву, а в Геродотових персів вогню не розпалювали, жертву клали на баргіс-баресман, і там душу жертви, її есенцію, приймали боги, а матерїальнї останки (варене м'ясо) забирав собі жертводавець.¹⁶⁾

Отже обряд закликунь богів до жертви і приготування для них сидження-баргіс був у арійцїв з найдавніших часїв в рїзних варїантах широко практикований. До останків цієї обрядовостї треба вїднести також культовий поклик „Ой лежать берви

бервінковїї“ в українських весільних піснях. Українські таємничї „барви“ чи „берви“ — це ніщо інше, як ведійськї баргіс. Можливо, що від цих слїв пішла також назва зілля „барвінок“, що має поважну обрядову функцію. Звичайно, в такому важливому обрядовому актї, як українське весїлля, була обов'язкова присутність богїв. Для них приготуляли баргіс-барви і закликали прибути відповідними піснями, що з них кожна починалася покликом „Ой лежать берви (баргіс) бервінковїї!“ В одній весільній піснї з Закарпаття навіть розвивається думка про „берви“ як про обрядове зілля:

Ой лежать берви бервінковїї,
Ой унесено й зілля,
Ой унесено зілля
Із под гур на весїлля,
Ой положено й уно,
Ой положено й уно,
На яворовий сток¹⁰⁾ і т. д.

Подїбно співають також у Бачцї:

Ей лежа, лежа барви барвінково,
Столік мальовани,
Парток вишивани,
Ей лежа, лежа барви барвінково,
На столїку желе,
Щицким на вешеле¹¹⁾ і т. д.

В інших піснях, крім проголошення, що „барви“ лежать уже готові, збереглися ще й самі покликунь-запрошення до богїв, але не в оригінальній, а вже в християнізованій формї:

Ой лежать берви бервінковїї!
Ой поть, Богоньку, до нас,
Ой поть, Богоньку, до нас,
І ти, Божая Мати,
Вїночки починати і т. д. (нот. прикл. ч. 11).

Або в іншій піснї:

Лежали берви бервінковїї!
Ангели воду носїт (2 рази)
Свету Пречисту пресїт,
Света Пречиста Мати,
Ходи до нас до хати (2 рази)
Весїле зачинати.¹²⁾ і т. д.

Ще в іншій піснї:

Ой пуй, Боже, до нас,
Бо в нас тепер горїзд,
І ти, Божая Мати, (2 рази)
Ей вїнок починати.¹³⁾

В інших піснях запрошення Бога чи Пречистої Дїви вже нема, збереглися лише самї культові покликунь про барви — баргіс. Наявність цього покликунь в одній обжинковій піснї не повинна нас бентежити, бо при обжинках могли також відправлятися обряди з покликом богїв і приготуванням „барви“.

На жаль, музичної формули ведійських покликунь до баргіс не знаємо, але знаємо українськї музичнї формули для „барви“, що мають архаїчний тетрахордовий характер і тому промовляють також за можливістю зв'язувати походження їх із прадавнім ведійським культом.

Походження нотних прикладів

1. Галицька колядка. Ф. Колесса: "Ритміка українських народних пісень". Записки НТШ, т. XXI, стор. 74.
 2. Скрипкова мелодія "До коляди" з Брустур на Гуцульщині. В. Шухевич: "Гуцульщина". ч. III, стор. 90, ч. 21.
 3. Колядка з с. Ясенева Пільного, пов. Городенка.
 4. Колядка з с. Грибовичі, пов. Львів. П. Бажанський: "Руско-галицькі народ. мелодії", сот. V, ч. 401.
 5. Колядка з с. Чортовець, пов. Городенка.
 6. Колядка з Гуцульщини. В. Шухевич: "Гуцульщина", ч. IV, стор. 25, ч. 7.
 7. Колядка з Східньої України. "Великий Співаник Червоної Калини", 1937, стор. 241.
 8. Початок східньо-української колядки з В. Барвінсько-го: "Коляди, колядки і щедрівки на фортеп'ян", Львів (1932 ?) Цитую з пам'яті.
 9. Із східньо-української купальської пісні "Купала на Гивана". К. Квітка: "Українські народні мелодії", Київ, 1922, ч. 647.
 10. Початок купальської пісні знад долишнього Прута, Покуття. П. Бажанський: "Руско-народ. гал. мелодії", сот. III, ч. 209.
 11. Початок обжинкової пісні з с. Радвань, Закарпаття. Ф. Колесса: "Народ. пісні з підкарпатської Русі". Ужгород, 1938, ч. 17а.
 12. Початок весільної пісні, с. Ясенів Пільний, пов. Городенка, Галичина.
- Повищі нотні приклади подаємо не завжди в формі, зафіксованій редакторами в збірниках. Тому що етнографічні записи народних мелодій провадилися в різні часи, різними методами і записувачами різної кваліфікації, вони не виявляють якоїсь однорідної записувальної системи. З метою уніфікації всіх записів і для легшого порівняння упорядковуємо їх у таку систему:
- а) Всі мелодії транспонуємо до тоніки „Г“.
 - б) Тонацій заздалегідь не визначаємо, тобто не вживаємо ніяких приключевих знаків. Всякі хроматичні зміни, тимчасові й постійні, зазначаємо тільки на протязі мелодії.
 - в) Допускаємо зміни тактового поділу у випадках, коли записувач подав його очевидно неправильно.
 - г) Поза цими формальними, часто лише графічними поправками, залишаємо саму мелодію в інтерваловому, ритмічному і темповому відношеннях без ніяких змін, так точно, як вона була зафіксована записувачем.

П р и м і т к и

- ¹⁾ Див. про це широко в М. Грушевського "Історія української літератури", т. I, 1923 р.
- ²⁾ Полное Собрание русских лѣтописей, томъ II. Ипатьевская Лѣтопись. Петербург, 1908, стовпець 67.
- ³⁾ Слово о полку Игореве. Изд. Академии Наук СССР, Москва-Ленинград, 1950, стор. 16-17.
- ⁴⁾ Проф. В. Розов: "Українські грамоти", том I, Київ, 1928, грамоти ч. 29 і ч. 43. Цитую за Л. Л. Гумецькою: "Нарис словотворчої системи української актової мови XIV-XV ст.", АН Київ, 1958, стор. 13.
- Див. також А. І. Генсьорський: "Галицько-волинський літопис". АН Київ, 1958, стор. 65.
- ⁵⁾ Народня пісня в опрацюванні М. Леонтовича. "Великий Співаник Червоної Калини". Львів, 1937, ч. 216.
- ⁶⁾ Стаття З. Кузеля в "Енциклопедії Українознавства", Мюнхен, 1949, т. I, стор. 231. Дайбожий поклик подається там у формі "Ой, дай Боже".
- ⁷⁾ Dr. Friedrich Cornelius: "Indogermanische Religionsgeschichte", München, 1941, стор. 142
- ⁸⁾ П. Бажанський: "Руско-народ. Галицькі мелодії", сот. I, ч. 8.
- ⁹⁾ О. Kolberg: "Pokucie", I, стор. 290.
- ¹⁰⁾ Ф. Колесса: "Народ. пісні з підкарпатсь. Русі". Ужгород, 1938, ч. 9а.
- ¹¹⁾ Ф. Колесса: "Народ. пісні з підкарпатсь. Русі". Ужгород, 1938, ч. 9в.
- ¹²⁾ П. Бажанський: "Руско-народ. галицькі мелодії", сот. III, ч. 218.
- ¹³⁾ С. Людкевич: "Галиць.-руські народ. мелодії". Львів, 1906, I, ч. 111.
- ¹⁴⁾ О. Тимко: "Наша пісня", Руски Керестур, 1954, III, ч. 204.
- ¹⁵⁾ О. Тимко: "Наша пісня", Руски Керестур, 1954, III, ч. 203.
- ¹⁶⁾ "Die Religion des Veda" von Hermann Oldenberg. 3. und 4. Auflage, 1923, J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger. Stuttgart und Berlin, стор. 29, 342, 386 і далі. Тут подається також інша література цього предмету.
- ¹⁷⁾ Ф. Колесса: "Народ. пісні з підкарпатсь. Русі". Ужгород, 1938, ч. 10а.

Михайло Міллер

СЛОВ'ЯНИ НА ДОНУ Й КУБАНІ В 9 - 13 ВВ.

Вступ. Цей найкоротший і найстисліший нарис я присвячую проф. д-ру Я. Пастернакові — моєму старому другу, колезі й однодумцеві в дослідках передісторії та ранньої історії України. Проф. Я. Пастернак в своїх дослідках та розшуках стояв на ґрунті Західньої України і звідти, з терену Старого Галича над Дністром, дивився на Схід, оглядаючи та вивчаючи археологію всієї України. Я в своїх дослідках стояв на ґрунті Східньої України, на теренах Білої Вежі над Доном і Тмуторокані над Кубанню, і звідти дивився на Захід, вивчаючи археологію всієї України. Тому то ми в якійсь мірі в деяких питаннях доповнювали один одного і в цілому охоплювали археологію всієї України.

В цьому найкоротшому і найстислішому нарисі я подаю останні відомості про сучасний стан питання про слов'янське населення на Доні й Кубані. Завдяки такому стислому викладові я зовсім оминаю історію відкриття та дослідів слов'янських пам'яток, вивчення їх та описів. Натомість я подаю лише висновки з тих дослідів, не наводячи на те доказів та цитат з текстів дослідників. Тому я мусів подати в примітках до кожного питання дещо ширший список відповідної літератури, в якій і містяться всі потрібні матеріали. Але цей список не повний, бо повніший список я подаю в своїй праці „Дон и Приазовье в древности“ (Част. 3, Мюнхен, 1961. Прим. 202-246 та наступні).

Стан питання. Спеціальних розшуків слов'янських селищ та міст на Донщині й Кубані ніколи не робилося. Всі знахідки пам'яток такого роду відбувалися або випадково, або в зв'язку з дослідженням якихось інших археологічних об'єктів. Проте до цього часу накопичилося вже стільки відомостей, що вони вже дають можливість відновити картину того слов'янського розселення та зробити деякі попередні висновки.

Слов'янські пам'ятки. Залишки слов'янських міст, городищ, селищ та поховань відомі на Сіверському Дінці, на горішньому, середньому та нижньому Доні, а також на Таманському півострові та вгору по Кубані аж вище Краснодару.

На Сіверському Дінці дослідження провадив же проф. В. Данилевич, а після нього й інші.¹⁾

Найбільшими з слов'янських пам'яток являються звалина великого торговельно - промислового міста Білої Вежі над Доном, біля нинішньої станиці Цимлянської та також великого укріпленого міста на Тамані — Тмуторокані.²⁾ Дуже цікавим виявилось також відкриття залишків чималого селища міського типу біля м. Озова. Очевидно це залишки слов'янського порту, який греки називали Росія, а араби — Русія. На жаль, дальших досліджень тут не проваджено.³⁾ Слов'янські поховання було відкрито також у басейні р. Міюса, в Таганрозській окрузі.⁴⁾

Слов'янські культури. За останні десятиріччя було відкрито і вивчено дві давньослов'янські культури, які відносяться до IX, можливо до VIII ст. і далі до 13 ст. Одна з цих культур називається Боршевською, за назвою села Боршево на горішньому Доні, де вперше було відкрито й досліджено городище цієї культури та поховання в могилах.⁵⁾ Ця культура належить російсько - слов'янському племені в'ятичів і пов'язується з культурою в'ятичів у басейні р. Оки. В'ятицька культура розповсюджується по Доні аж до Білої Вежі, але далі вниз по Доні і на півдні вже повністю відсутня. Друга слов'янська культура того ж часу називається Роменською, за назвою Роменського городища біля міста Ромен в Україні, де вперше відкрито й досліджено цю культуру. Роменська культура належить українському слов'янському племені сіверян і значно відрізняється від Боршевської. Спочатку, як тільки було відкрито ці культури і коли на них ще добре не визнавалися, писали про одну Боршево-Роменську культуру. Але з дальшим вивченням цих культур між ними виявилася значна різниця і тепер пишуть про кожен окремо.⁶⁾

Пам'ятки Роменської культури розповсюджуються по Сіверському Дінці аж до Доні і по Доні піднімаються трохи вгору аж до Білої Вежі, а далі вгору вже не йдуть. В Білій Вежі зустрічаються обидві культури — Боршевська й Роменська, але обидві зберігають всі свої особливості і не змішуються. Основна маса пам'яток Роменської культури протягається вниз по Доні аж до гирла його. Потім ця ж культура виявляється знову в залишках

Тмуторокані і там в залишках селищ протягається вгору по Кубані аж на 7 км вище від Краснодару.)

В розповсюдженні цих культур в деяких місцях спостерігається ніби якісь перерви. Такі пам'ятки невідомі на середньому й нижньому Дінці і на просторі від нижнього Дону до Кубані. Але треба мати на увазі те, що саме тут не провадилося потрібних досліджень. Залишається цілком не досліджене міжріччя Дінець-Дін, а також міжріччя Дін-Кубань. Проте саме тут ми маємо підстави чекати на знахідки залишків слов'янських селищ, які поповнять наші покищо неповні дані та дадуть вже повну і точну картину розповсюдження слов'янського населення на Дону й Кубані.

Думка про розселення в'ятичів на Дону, а сіверян на Дінці й Кубані була гіпотетично висловлена ще Н. Барсовим в другій половині XIX ст., потім набула ствердження і дальшого розвитку в працях акад. А. Шахматова і вже в советські часи у Ю. Готьє.) В наші часи вже немає ніякого сумніву в цих визначеннях, завдяки археологічним знахідкам. Найбільший знавець слов'янських стародавностей в СРСР П. Третьяков просто пише: „Скрізь по Ворсклі, по Дінцю і на Тамані слов'янські археологічні пам'ятки VIII-IX та наступних століть належать до Сіверянських або Роменських. Скрізь в цій культурі можна простежити характеристичні риси, які склалися в середовищі племен басейнів Десни і Сойму“... „Що ж до верхів'їв Дону, то вони були заселені очевидно не сіверянами, а в'ятичами, що вийшли сюди з верхів'я р. Оки. У всякому разі культура городищ, досліджених П. Єфіменком, відрізняється від Роменської, наближаючись до культури городищ верхньої Оки.“) До цього можна лише додати, що в'ятицька культура з верхів'я Дону протягається аж до Білої Вежі.

Напряж розповсюдження української Роменської культури пояснює, чому ріка Дінець з найдавніших часів прозивалася Сіверським Дінцем, а Тмутороканське князівство увесь час було уділом чернігівських-сіверянських князів.

Роменська культура формувалася і розвивалася в багатючих природних умовах Лівобережної України. Тучні чорноземи і прекрасні пасовиська. Боршевська культура складалася і розвивалася в бідних природних умовах Середньої Росії: глина й ліси. Можливо, що саме цим пояснюється значна вищість Роменсько-Сіверянської культури над Боршево-В'ятицькою. Бо вже і в горішньому палеоліті культура українських палеолітичних станцій значно перевищує культуру російських станцій.

Селища Боршевської культури склалися з простокутних землянок, здебільш повністю викопаних у землі, а над землею підвищувалася лише двохвила стріха з очерету або соломи. Піч примітивнішого обладнання у вигляді ямки посередині землянки, рідше в куті, з двома каменями по боках, на яких ставилось горшки. Такі печі існували в Україні і до останнього часу, але лише в степу, під час польових робіт, або в основі димаря, де варили борщ влітку. Ті первісні печі називаються кабиці. Вхід до землянки — з короткого боку по приступках, викопаних в землі. Горшки були одноманітної форми, грубого виробу, ручно ліпле-

ні і слабо обпалені на кострищі. До того й не орнаментовані. Залізний сільсько-господарський інвентар рідкісний і бідний: оковки на дерев'яне рало та серпи. Худобу розводили велику і дрібну.

Сіверянсько-Роменська культура була значно багатша і різноманітніша. Хати були різних типів, і якщо Боршевські сягали 16-18 кв. метр., то Роменські бували до 30 кв. метр. Також простокутні. Півземлянки або й повністю на поверхні. Перший тип уявляв собою каркасні хати — по кутах стовпи, стіни з тонких стовпців, обплетених хмизом, і обмазані з обох боків глиною. Додівка також обмазана глиною і утрамбована. Піч із зводом у формі півкулі і з черінем з каменю. В інших місцях, — особливо на Тамані, — хати ставились на поверхні і склалися з земляної цегли з половиною, сушеної на сонці. Ця сирцева цегла називається в Україні саман або ланпач. Багато дослідників звертало увагу на те, що хати цих двох типів розповсюджені й тепер по всій степовій Україні. Отже, деякі форми матеріальної культури зберігаються понад тисячі років. Каркасні хати в Україні називаються „ла сохах“, а з цегли-сирцю — саманні. З цього ж саману в Тмуторокані були побудовані і могутні стіни, що оточували все місто. Кераміка більш різноманітної форми, і хоча робилася також ручно, але з тонкої глини і технікою т. зв. стрічкового ліплення. Горшки здебільш орнаментовані хвилястими поясами або ламаними городками, зробленими гребінкою. Сільсько-господарчий інвентар був значно багатший і різноманітніший. Худоба розводилась також, але в значно більшій кількості.

На дворі біля хат, а іноді і в самій хаті знаходилися господарчі ями в формі конуса, завглибшки 1 м, часто обпалені всередині. В цих ямах держали здебільш зерно. Тепер в цих ямах знаходять попіл, всяке сміття, розколоті і обпалені кістки свійських тварин, фрагменти посуду, а зрідка й цілі горшки. Рибальство в сіверян грало лише допоміжну роль. Рибалили найбільше сітками. Полювання було зовсім слабо розвинене і мало скоріше випадковий характер.

Археологічні дані являють собою незаперечний фактичний матеріал, який доповнює і пояснює нам бідні, часто мізерні писемні відомості з ранньої історії.

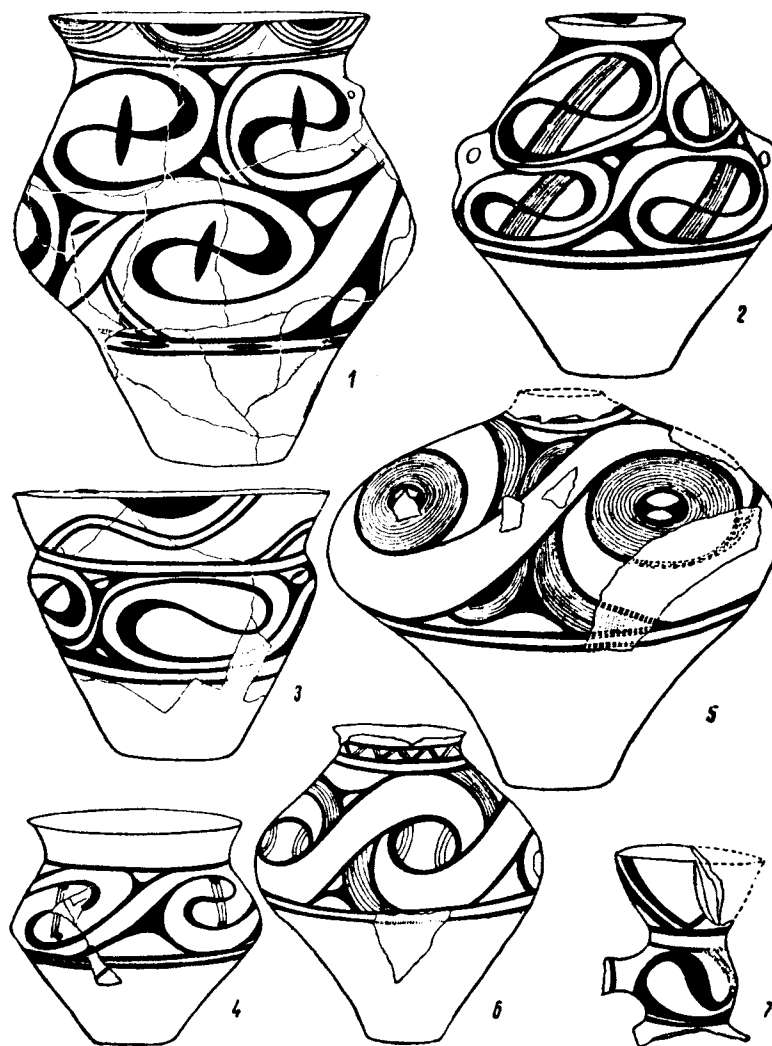
Писемні відомості. Все ж таки з наших літописів та відомостей візантійських і арабських письменників дізнаємося, що слов'янська консолідація в басейні Дніпра - Дністра почалася вже в IX ст. Слов'янські князі від самого початку X ст. починають вже свої походи на південь і на південний схід: на Візантію, в Крим, на Дін і на Північний Кавказ. На самому початку 10 ст. київський князь Олег штурмував Царгород і примусив Візантію підписати вигідний для руснів мир. Далі Олег ходив на Північний Кавказ, узяв Тмуторокань, але був вибитий звідти хозарським воеводою Пехом. Князь Бравлін ходив на Крим, узяв Херсонес і всі грецькі селища на південному березі. Ходив на Візантію й Ігор. Святослав Завойовник в 965 р. ходив на Хозарію, розбив хозар, забрав і зруйнував усі їхні більші міста, а всю північно-західню частину її з містом Саркелом — Білою Вежею, приєднав до Ки-

івської держави. Цим походом він завдав Хозарії такого удару, від якого вона вже не змогла піднятися. Ходив Святослав двічі і на Дунайську Болгарію, але під час другого походу потерпів невдачу і, вертаючись додому, був заскочений печенігами на Дніпрових порогах в 972 р. і забитий. Син Святослава Володимир Великий ходив походами на болгар, очевидно чорних над Доном, ходив на Крим, узяв Херсонес та воював з печенігами. Тмутороканське князівство він передав своєму синові Мстиславові Хороброму. З того часу в Тмуторокані сиділи чернігівські князі або їхні посадники.

Але в половині XI ст. в межах Київської держави з'явилися половці, що надійшли з Середньої Азії. Половці уявляли з себе найбільш численне й могутнє торкське плем'я. Вони мали вище розвинений феодалний устрій і вище розвинену військову техніку в порівнянні до попередніх печенігів і торків. Печеніги об'єдналися з торками проти половців, але в дводенній січі над Доном були розбиті половцями і втекли під захист київського князя. Після цього половці стали єдиними й неподіль-

ними господарями південних степів і відрізали від Київської держави Тмутороканське князівство. Внаслідок цього тмутороканський князь Олег Святославович в 1094 р. залишив Тмуторокань і повернувся до Чернігова. А в 1117 р. „Приїдоша білоружці в Русь“, як каже літопис. Тмутороканське князівство впало.

Проте очевидно не все слов'янське населення Дону й Кубані повернулося в Русь. Якась частина, можливо досить значна, залишалася на місцях ще в XIII ст., а можливо й пізніше. Так Гільом де-Рубрук, що переїжджав басейн Дону в 1253-1254 рр., пише про руські поселення в ті часи на Дону. „В тому місці, де ми пристали (на Дону), Бату і Сартах звелили зробити на східньому березі селище з руських, які перевозять купців і послів“. З дальшого тексту видно, що тут ідеться про людей, які їхали до Сараю Бату.“) Ледве чи можна сумніватися, що відкриті І. Ляпушкіним залишки слов'янського селища XIII-XIV ст. над берегом Дону, де Дін найбільше зближується з Волгою, і є залишки саме того села, про яке писав Гільом де-Рубрук.

Трилльська кераміка з Володимирівки на Київщині
і з Петренів у Басарабії

Дуже цікаво, що культуру цього селища І. Ляпушкін визначає як кийвську. А І. Ляпушкін досвідчений археолог і не мусить помилитись. Отже, не виключається можливість того, що після зруйнування Києва і знищення майже всього населення його хан Бату в своїх інтересах перевів залишки цього населення на берег Дону.

Закінчення. Наприкінці цього найкоротшого огляду сучасного стану питання про слов'янське населення на Дону й Кубані в IX-XIII ст. ст., можемо сказати, що вже накопичилася така кількість археологічних пам'яток, яка не тільки стверджує скупі й неповні відомості про Білу Вежу і Тмуторокань, але в значній мірі поширює і доповнює їх. При чому ці матеріяли час від часу збільшуються та дають нові й нові відомості. Згідно з тими даними, які маємо досі, українське плем'я сівери з IX ст. заселювало нижній Дін, Тамань і нижню течію Кубані. Деякі дослідники (П. Єфименко, І. Ляпушкін) вважають навіть, що це заселювання почалося ще з VIII ст. Після падіння Тмутороканського князівства та перетворення Тмуторокані в Візантійський порт, населений половцями, слов'янське населення на Дону, можливо й на Кубані, існувало ще довші часи.

Дальші археологічні розшуки й дослідні вкраях між Дінцем, Доном і Кубанню, ще зовсім не досліджених, безсумнівно дадуть ще багато додаткових, а може й несподівано нових матеріялів, які в цілому вже повністю відновлять історію наших предків у крайніх східних землях України.

ЗНОСКИ ТА ПРИМІТКИ

¹⁾ На горішньому Динці робили дослідні слов'янських пам'яток: Проф. В. Данилевич. Донецкое и Хорошевское городища. Сборник Харьк. Истор.-Филолог. О-ва, т. 18. Харьков 1902. Проф. В. Данилевич. Донецкое городище. АЛЮР, К. 1904, № 4-5. Ю. Кухаренко. О некоторых археологических находках Харьковщины. КСИИМК, 41, 1951. П. Третьяков. Восточнославянские племена. М. 1953, стор. 254, 255. За руські городки на Динці також: Б. Рибаків. Русские земли по карте Идриси 1154 г. КСИИМК, 43, 1952.

²⁾ М. Артамонов. Саркел-Белая Вежа. МИА, 62, М. 1958. Н. Репников. О древностях Тмуторокани. РАНИОН, 4, М. 1930. В. Мазродин. Славянорусские поселения Нижнего Дона и Северного Кавказа. Уч. Зап. Пед'ин им. Герцена, № 11, Л. 1932. И. Ляпушкин. Славяно-русские поселения 9-12 вв. на Дону и Тамани по археологическим памятникам. КСИИМК, 6, М. 1940. те ж в МИА, 6, М. 1941. А. Миллер. Таманская экспедиция ГАИМК 1930 г. СГАИМК, № 3-4 и 7-8. Л. 1932. Б. Рибаків. Древняя Тмуторокань и проблема славянской колонизации Приазовья. ВИ, 8, М. 1954, стор. 163. (Останні дослідження залишків Тмуторокані в 1952-1953 рр.) В. Смирнов. Что такое Тмуторокань. Византийский Временник № 27, 1923. Н. Насонова. Тмуторокань в истории Восточной Европы X в. ИЗ, 7, 1946. До питання про Таню (Тмутороканське князівство як "третій центр Русі" можна навести слідуючі основні праці: В. Пархоменко. Третий центр Руси. Л. 1925. С. Биковский. К вопросу о трех центрах древней Руси. Вятка. 1927. А. Монгайт. К вопросу о трех центрах древней Руси. КСИИМК, 51, М. 1947. М. Миллер. Таня в світлі археологічних пам'яток. Науковий Збірник УВАН. № 1. Нью-Йорк, 1952.

³⁾ С. Вязигин. Археологические разведки и раскопки у

Азовского городского кладбища в 1939 г. Изв. Рост. Обл. музея, вып. 2. Р. н/Д. 1939.

⁴⁾ П. Ефименко. Равнеславянские поселения на Дону. СГАИМК, № 2. Л. 1931. П. Ефименко и П. Третьяков. Древнерусские жилища на Дону. МИА, 8, 1951. П. Ефименко. Кромлехи у славян. НИДО, № 4. Л. 1934.

⁵⁾ М. Воеводский. Городища Верхней Десны. КСИИМК, 54, М. 1949. (Наведено виображення кераміки Роменського типу). М. Воеводский. Результаты работ Деснинской экспедиции. КСИИМК, 41, 1947. (Наведено стереометричні плани півземлянкових хат Роменського типу). Б. Рибаків. Анты и Русь. ВДИ № 1(6). 1939.

⁶⁾ Слов'янські селища на середньому та нижньому Дону: И. Ляпушкин. Славянское поселение на территории хутора Ближняя Мельница. МИА, 62, М. 1958. А. Миллер. Археологические работы СКЭГАИМК в 1926-1927 гг. СГАИМК, 2, Л. 1929. И. Ляпушкин. Археологические памятники зоны затопления Нижнедонского водохранилища. МИА, 62, М. 1958. А. Столяр. Раскопки курганов у хут. Попова. МИА 62, М. 1958. М. Миллер. Древние поселения у стан. Нижне-Гниловской. Древности. Записки Рост. н/Д. Обл. музея, 2. Р. н/Д. 1940; М. Миллер. Дослідні Нижньо-Гниловського городища. Український Морський Інститут, вип. 46. 1946 р.

⁷⁾ Н. Барсов. Очерки русской исторической географии. Барщина. 1885. Стр. 157. А. Шахматов. Южные поселения вятичей. Известия АН. СПб, 1917, Стр. 719. А. Шахматов. Древнейшие судьбы русского племени. П. 1919. Ю. Готье. Железный век в восточной Европе. М. 1930. Стр. 225.

⁸⁾ П. Третьяков. Восточнославянские племена. М. 1953. Стр. 259.

⁹⁾ Б. Рибаків. Древняя Тмуторокань и проблемы славянской колонизации Приазовья. ВИ, 8, М. 1954, стр. 163. Про інші слов'янські селища на Кубані також В. Городцов. Археологические изыскания на Дону и Кубани в 1930 г. Памятники древности на Дону. Вып. 1. Р. н/Д. 1940. Н. Анфимов. Пашковское городище № 2. Раскопки 1931 г. Археологические исследования в РСФСР в 1934-1936 гг. Л. 1941.

¹⁰⁾ Гильом де-Рубрук. Путешествие в восточные страны. М. 1957. Стр. 109, 110.

СКРОЧЕННЯ

АЛЮР — Археологическая летопись Южной России. К.
АН — Академия Наук.
ВДИ — Вестник древней истории.
ВИ — Вестник истории.
ГАИМК — Гос. Академия истории материальной культуры
ИЗ — Исторические записки.
К. — Київ.
КСИИМК — Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН Л. — Ленинград.
М. — Москва.
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР.
П. — Петроград.
НИДО — Проблемы истории докапиталистических обществ.
РАНИОН — Российская ассоциация Научно-исследовательских институтов общественных наук.
Р. н/Д. — Ростов на Дону.
СГАИМК — Сообщения Гос. Академии истории материальной культуры.
СКЭГАИМК — Северо-Кавказская экспедиция ГАИМК.
СПБ — Петербург.
УВАН — Українська вільна Академія наук.

Євген Онацький, Аргентина

СИМВОЛІКА ПАВИ

Коли ми говоримо про паву, думаємо найчастіше про павича, бо хоча й пава має прегарне пір'я, але тільки павич має довгий хвіст, що він його, як і індик, розпускає час-від-часу в пишне коло. Цей прегарний птах походить з Індії, де по берегах Гангу, під густим покриттям ліян поміж бамбуком, кедрами, сандаліями, трояндами, ліниво пишаються тисячі пав і павичів. Захоплення цим прегарним птахом нерідко переходило в обожнювання: індуси вбачали в пір'ях павичевого хвоста всевидючі очі Індри, і тому павич зробився для багатьох із них святою птицею, що, на трофеї з чотирьох білих прапорів, і тепер ще символізує Бірманію. Для інших павич був невідмінним атрибутом богині Картікеї, — провідниці небесних легіонів із шістьма обличчями, сотками очей і десятками рук, озброєних дубинками та стрілами, — для своїх поїздки вона користувалася павичем, як інші користуються конем.

У греків хвіст павича, усяний очима, породив міт про стоокого Аргуса, що в нього половина — п'ятдесят — очей завжди залишалася по черзі відкритою. Богиня Гера-Юнона, дружина Зевеса-Юпітера, була славна своєю ревнивою вдачею, і коли довідалася, що її чоловік залицяється до німфи Іо, почала її жорстоко переслідувати. Зевес, щоб порятувати свою коханку, перетворив її в теличку, але Гера приставила до неї свого наглядача — отого стоокого Аргуса. Проте Гермес-Меркурій, якого надіслав Зевес, зумів грою на флейті нагнати сон на тих 50 очей, що тоді не спали, і, скориставши з моменту, коли всі сто очей заплющилися в непереможному сні, відрубав Аргусові голову. Гера-Юнона тоді перетворила Аргуса в птаха, а його сто очей розмістила на довгому хвості новоствореної птиці. В наслідок цього міту пава (чи павич) фігурує як символ пильності, невсипучости. А сама птиця стала невідмінним атрибутом Гери-Юнони, як орел був атрибутом Зевеса-Юпітера. Коли вмирав римський імператор — цей земний Юпітер, — його тіло палили і в той момент випускали в небо орла, — ніби символ його душі. Те саме робили, коли вмирала імператриця: її тіло палили, але в небо пускали паву (чи павича). Отже тут пава

фігурує як ніби символ душі імператриці.

Цю символіку до певної міри перейняла і християнська Церква, де пава почала символізувати нестерпність душі. Св. Августин навіть твердив, що й м'ясо пави ніколи не псується. Сліди цієї символіки знаходимо і в нас: пава, як символ нестерпності, фігурує в „Ізборнику“ Святослава 1073 року і в Бесідах Івана Золотоустого на 14 Посланий св. ап. Павла 1623 р. в літері „П“. На деяких образах арх. Михаїла та арх. Гавриїла з XII ст. вони фігурують із крилами з павиних пер („Віра й Культура“ 1953, IX, 16).

Проте, в народ ця давня християнська символіка не перейшла, і наші люди завжди були більше схильні вбачати в паві символи чванства, пихи, марнославства. Навіть оповідали в нас, що пави (чи павичі) — це оборотні чортів, що в ніч під Благосвітлення почали вбиратися в різні барви, але як заспівали півні, так у тих барвах і залишилися, поробившись павами (Чубинський, I, 58).

За іншими оповіданнями пави пішли з багачів, що на Великдень, пишно вбравшись, не пішли до церкви. За це й були пороблені павами та павичами. До символіки пихи й чванства відносяться й приказки: „Похожає, як пава“ або „Розприндився, як павич“ (Номис, 2483).

При розвиненому в українців естетизмові, пава все ж не могла бути в них у повній зневазі, і якщо в старшому поколінні вона не користується великою повагою, то в молоді вона — символ краси: пава — дівочої, павич — парубочої: „Ручку з ручкою зчепивши, мов павич і пава, йшли до церкви молодії, роду честь і слава...“ (Макаровський: „Наталя, або дві долі разом...“, 1848 р.). „Там гуляла Бондарівна, як пишная пава...“ Цей останній мотив із народньої пісні послужив темою для картини п. М. Ольшанської-Степанович „Бондарівна“, що прикрасила обгортку „Українського Огляду“ за червень 1961 р.

Дівчата дуже радо прикрашували свої вінки павиними перами, і наші пісні часто згадують „пав'ячий вінець“, як атрибут гарної дівчини, бо воно й зрозуміло: „Як на павойці золоте пірце, так на ді-

войці коси..." (Головацький, „Народн. пісні..." 1878, III, 156).

Або ось уривок з іншої пісні:

Шшла дівонька рано по воду,
Та схопилися буйні вітрове,
Буйні вітрове, шайні дощове,
Та й їхопили пав'яний вінок...

Ой, риболови, ви рибовлаки,
Чи не стрічали пав'яний вінець?
— Ой, хоч стрічали, коли не знали,
А що ж нам буде за переємець?
— Озному буде шовкова хустка,
А другому буде золотий перстінь,
А третьому буде сама молода —
Сама молода, як ягода (М. Грушевський, "Іст. укр. літ.", I, 265).

У цій пісні натякається, хоча й неясно, що з павиного пір'я в багатьох місцевостях плели в нас весільний вінок, бо паву вважали й за символ шастя. Цей звичай натомість ясно виступає в колядках весільного типу:

По горі, горі павоньки ходять,
Ой, дай Боже, по горі, горі.
За ними ходила гречная панна,
Гречная панна, панна Орися.
Ой, ходить, ходить, пір'ячка збирає,

Ой, дай Боже, пір'ячка збирає,
Пір'ячка збирає, у рукав складає,
З рукава бере, на столи кладе,
З столика бере, віночок вино,
Віночок вино, на голівку кладе,
Ой, дай Боже, на голівку кладе...

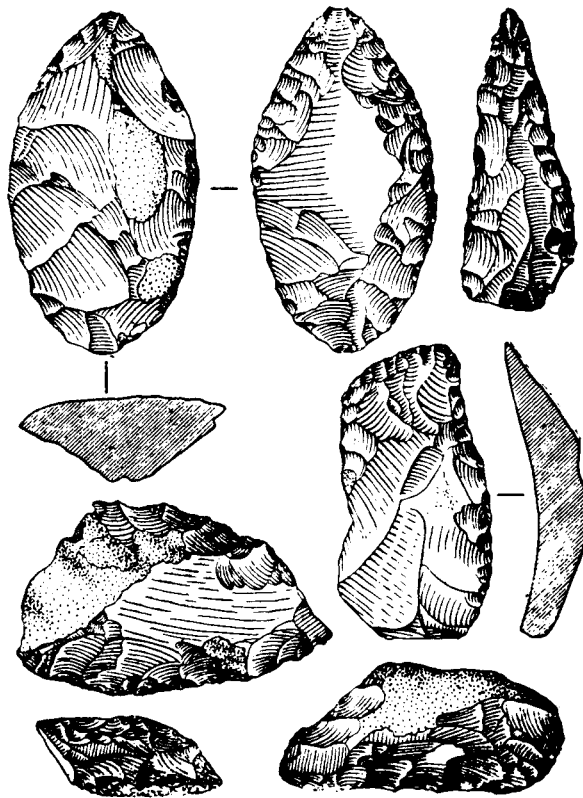
Навіть і в голосіннях мати називає доню ніжним епітетом: „Моя донечко, моя павочко!.." (на Лубенщині, в М. Грушевського „Іст. укр. літ.“ I, 122).

Виступає пава нерідко і як вісниця. Вже сам загальнослов'янський образ пави, що губить пір'я, зке збирають собі дівчата на вінок, піддав думку Анічкову, відомому дослідникові весняної обрядовости, що в цьому образі ховається символ вісництва загальної весняної радості, яку вона розсіває, гублячи пір'я (II, ст. 262). Але й в інших обставинах, що з весною не мають нічого спільного, пава все ж виступає також як вісниця:

Летіла раба пава, серед села впала,
Вже наша, дрантогузи, панщина пропала...

Це була радісна вістка. Але іноді вона приносить і досить таки сумні вістки:

Над річкою, над Кубанью
Виростало древо...
На тім дереві сидить пава,
На тім дереві кричить пава:
Запропала чорноморська слава!

Палеолітичне крем'яне приладдя із стоянки Кабази в Криму

Зенон Зелений

ЯК ДІЙШЛО ДО ВИДАННЯ АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ

„Археологія України“ проф. д-ра Я. Пастернака появилася друком з ініціативи Об'єднання українських педагогів Канади (ОУПК), яке, розуміючи значення такого видання для української справи в загальному, а для виховної справи молоді зокрема, виступило перед українською громадою м. Торонто з думкою покликати до життя окремих громадський комітет, який зреалізував би цю думку Об'єднання. А в деталях справа виглядала так.

Одного літнього вечора 1959 р. зустрів мене редактор Б. Гошовський (член ОУПК) і, згадуючи про довголітню наукову працю проф. Пастернака, нашого вченого-археолога, став переконувати мене, що ту працю необхідно видати. Він говорив: „Коли йдеться про збереження наших молодих поколінь при українстві, та публікація буде основним підручником у виховній роботі шкіл, молодечих організацій і культурно-освітніх товариств; вона буде джерелом справжніх знань про Україну для наших політиків і не тільки для наших, але й для чужинців; вона розкриє світові очі...“ Я аж мусів здержувати його від дальших зайвих аргументів, бо вони були очевидні. Я тільки сказав, що нашому Об'єднанню ніяк не під силу братись за те діло, бо це вимагає тисячів доларів, а в нас каса порожня. Хібащо ми заініціювали б це діло, а наші фінансові установи хотіли б його здійснювати, тоді друга справа.

Та передумавши справу з усіх боків, я відвідав проф. Пастернака і сказав, що на найближчому засіданні управи ОУПК будемо застановлятися над виданням його праці. Професорові було приємно почути мої відважні слова (хоч мені здавалось, що він в них не дуже вірив), але одночасно сказав мені, що правдоподібно НТШ в Сарселі думає взятись за це діло, і він саме чекає на листа від проф. Кубійовича в цій справі. Та не минув ще навіть місяць з того часу, як професор телефонував до мене й повідомляв, що відповідь з Сарселя прийшла і що НТШ не може й думати тепер про таке видання, бо воно переростає в і його сили й спроможності. Тоді він просив мене зайнятись цією справою і ще додав, що коли б його праці вдалося побачити світ, — він був би найщасливішим чоловіком.

До порядку нарад найближчого засідання упра-

ви ОУПК я вставив справу праці проф. Пастернака й сказав, що нашому Об'єднанню трудно й думати про видання такої праці, але ми повинні б заініціювати створення Громадського Комітету, який зайнявся б цією справою. Засідання повністю одобрило мою думку, і я почав намічувати людей до майбутнього комітету, щоб на ширших сходинах громадян, які ми запланували на день 10 липня, не треба було витрачати багато часу на добір їх. Професор радо погодився виступити на сходинах з доповіддю про „Археологічну політику в Україні“. Ми виготували програму сходин, вислали 200 запрошень і нетерпеливо чекали на ефект.

Липневий час не надто добре надавався для таких сходин, але раз рішилися, не хотіли вже змінювати речення. На сходини прибуло 63 особи. Сходини відкрив я і сказав, у чому справа, а професор виголосив своє слово. Після доповіді були ще питання до професора й до нас, ініціаторів, і декілька виступів, що заявлялись за потребою такого видання. Ми приступили до устійнення числа членів комітету та до виборів його. Мгр. Бойчук, секретар ОУПК, запропонував листу 11-и членів, і тому, що іншого внеску не було, присутні прийняли її оплесками. Так дійшло до створення Громадського Комітету, до якого війшли: д-р П. Глібович, ред. Б. Гошовський, Е. Думин, мгр. З. Зелений, Я. Козловський, Я. Лаптура, інж. І. Лучків, дир. С. Паладійчук, мгр. Я. Розумний, мгр. Я. Спольський і д-р Б. Стебельський (у цьому числі сім педагогів — членів ОУПК).

Ініціатори запросили членів Комітету на 1-ше засідання, що відбулося 26 серпня в домі пп. Глібовичів, і на ньому Комітет уконституювався. Головою вибрали мене, заступником проф. В. Ревуцького (кооптованого до Комітету на внесок професора Пастернака), секретарем дир. Я. Козловського, скарбником д-ра П. Глібовича, фін. секретарем інж. І. Лучкова і прес. референтом ред. Б. Гошовського. Того ж дня проф. Пастернак розказав нам про розміри своєї книги, про потребу біля 259 ілюстрацій, 11 мап і вкладів та висловив своє бажання щодо формату книги. Ці відомості були конечні для Комітету, бож треба було думати про кошторис видання.

Маючи такі дані, Комітет звернувся до всіх друкарень м. Торонто з проханням подати йому свої оферти на друк книги, розмір якої плановано на 550 сторінок (сторінки формату 6.75×10.5 цалів) та 250 ілюстрацій, 11 мап і 4 кольорові таблиці. Книга мала б бути в полотняній оправі з золотим витиском на фронтонній стороні палітурки і на хребті. Найбільш відповідні умови подала нам друкарня „Київ“, і з нею Комітет підписав умову. Згідно з тією умовою друкарня зобов'язувалася викінчити складання матеріалів до кінця грудня 1960 р., 1 січня почати ломку та підготовку мап до друку. Друк книги повинен був бути закінчений до кінця лютого 1961 р. Про деталі умови не згадую, бо це забрало б багато місця. Умову підписали: д-р Глібович, інж. Лучків і я, а з боку друкарні — ред. Ю. Тарнович. Кошти видання книги були устійнені на 12000 доларів (включаючи друкарню, клішарню, переплетню і кольорові вставки).

На наступнім засіданні Комітету була устійнена ціна книги в передплаті \$12.00, в післяплаті \$15.00. У той час теж заіснувала потреба доповнити фін. реферат членом Комітету Я. Лаптутою, пресовий реферат д-ром Стебельським і мистецький реферат віддати в руки мистця М. Левицького. До коректи ілюстрацій запрошено мистця п. Ірину Носик, до рисування мап інж. Я. Федюшка й інж. С. Гелу, до виготовлення кольорових таблиць В. Бучка. Створено теж Контрольну Комісію в складі: дир. С. Паладійчук, Е. Думин і мгр. Я. Розумний. Функції заступника голови Комітету (на місце проф. В. Ревуцького, який виїхав на працю до Ванкуверу) обняв інж. Лучків.

Фінансовою базою Комітету були передплати. Першим передплатником книги був д-р Р. Бабин і всі члени Комітету, згодом їхні приятелі і знайомі.

1 жовтня подано до преси першу інформацію про створення Комітету і про те, що Комітет розписує передплату на книгу п. н. „Нарис Археології України“. Одночасно в тій інформації було подано повну назву Комітету і його адресу двома мовами. Українською мовою вона звучала — „Комітет для видання Нарису Археології України“, англійською: *Committee for the Publication of "An Outline of the Archaeology of Ukraine"*.

Комітет був свідомий того, що сама інформація в пресі не дасть йому бажаного успіху, тому рішив надрукувати 2000 примірників проспекту книги українською, англійською і німецькою мовами, на зміст яких склалися: слово від Видавничого Комітету, слово від автора, інформація про книгу, 2 ілюстрації (одна з укр. лицарем княжої доби і друга з нагрудним хрестиком (енколпіоном) з 11 ст. з Києва. Першу сторінку проспекту з трипільською вазою і написом оформив М. Левицький, а фінансовий референт подбав про число конгресової бібліотеки в Вашингтоні. Тут ще треба підкреслити, що Комітет — в порозумінні з НТШ в Сарселі — погодився на марку НТШ на книзі й одержав число НТШ-івської бібліотеки в Сарселі.

Скрипт професора вислано до Мюнхену, до сеньйора українських археологів — проф. Міллера, який мав написати рецензію. Резюме до книги англійською мовою виготовляв мгр. С. Давидович, а

німецькою мовою пані проф. Мірчук (дружина пок. проф. д-ра І. Мірчука, ректора УВУ). По повероті скрипту з Мюнхену автор послав його в Нью-Йорк до ред. Давиденка для мовної коректи.

Проф. Міллер висловився про працю проф. Я. Пастернака дуже прихильно і поручав її Комітету з найбільшою сердечністю. При цьому він порадив авторові змінити назву книги з „Нарис Археології України“ на „Археологія України“, бо зовсім слушно зауважив, що праця вміщує матеріяли майже з усіх земель України і вичерпує всі джерела, що дотепер в справі археології України були появились. Автор і Комітет прийняли цю пораду з повним вдовolenням і помістили про це відповідну нотатку в пресі.

У зв'язку із зміною назви книги автор уважав за потрібне доповнити деякі місця, в результаті чого об'єм книги збільшився до 792 сторінок, число ілюстрацій до 372 і число мап до 18. Кошти видання книги збільшились, і Комітет став перед konieczністю підвищити ціну на книгу, але у висліді калькуляцій фін. реферату і на його внесок вирішено збільшити тільки наклад її з 1500 на 2000 примірників, а ціну залишити незмінною. В умові з друкарнею пороблено відповідні поправки, а саме: за кожну додаткову сторінку Комітет погодився заплатити друкарні \$9.25. З цієї ж причини реченець видрукування книги був переложений з кінця лютого на кінець квітня 1961 року.

Друкарня працювала наполегливо, „Аврора“ (назва клішарні) викінчувала кліші, пресовий реферат дбав про відповідні статті до преси і заклики до передплат, а фін. реферат висилав проспекти на індивідуальні адреси, до організацій і бібліотек, виготовляв звернення до товариств і фінансових установ з проханням за пожертви. У висліді цієї акції за перших 18 місяців праці Комітету, тобто до появи з друкарні першої книги, число передплат сягнуло числа 300 осіб, що в сумі дало \$3,600.00 готівкою. Ця сума — згідно з умовою — дозволила нам вив'язуватися частинно з перших реченців платностей за друкарню і клішарню. З появою першої книги кожний день наповняв нас тривогою про потребу нових сум, яких ніяк не можна було призбирати з передплат, що напливали дуже повільно. А Комітет хотів додержати своє слово щодо реченців платности і тому рішився зятягнути позику в кредитівці на суму \$3,000.00 (позику підписали всі члени Комітету). Цим тимчасово заспокоєно всіх вірителів. Реченець надрукування Археології був друкарнею більш-менш дотриманий.

21 травня відбулося урочисте вручення першого примірника авторові з підписами всіх членів Комітету. Зробив це в приявності чисельно зібраного громадянства ред. Б. Гошовський. На цих святочних сходинках, що їх перевів інж. Лучків, Комітет зложив перед громадянством точний звіт з дотеперішньої своєї діяльності і представив йому подрібне рахункове зіставлення.

Оголошення в пресі із знимкою титульної сторінки книги і поява її в продажу, як теж рецензії на книгу, що появились в різних часописах і журналах, почали рятувати касу Комітету.

Нині фінансовий стан Комітету такий: ми винні

Голова Видавничого Комітету "Археології України" проф. З. Зелений передає авторові перший примірник його праці на зустрічі з громадянством 22 травня 1961 р. в Торонто в присутності всіх членів Комітету, що стоять (від ліва): Я. Спольський, Я. Розумний (частинно заслонений), І. Лучків, Е. Думин, З. Зелений, Б. Стебельський, Я. Пастернак, С. Паладійчук (частинно заслонений), Я. Козловський, П. Глібович і Б. Гошовський.

кредитівці близько \$1,800.00, переплетні \$300.00 і на таку саму суму (\$2,100.00) маємо боржників за книгу; іншими словами, коли боржники сплатили б свій борг, нам залишилося б тільки сплатити авторові, але за його згодою ми можемо вирівняти йому належність зойно тоді, коли будуть покриті всі наші зобов'язання і коли розколюпортуємо решту книжок, які маємо в запасі.

Як голова цього Комітету, мушу сказати, що такого дібраного гурту людей, повністю відданих справі видання книги, які є членами нашого Комітету, я дотепер ще не зустрічав (хоч мав нагоду бувати й очолювати в своїм житті не одні комітети й комісії). Майже всі члени завжди знаходили час на засідання і на термінове виконання взятих на себе обов'язків. Між членами були добрі пляновники, фінансові знавці, знавці видавничого діла і друкарської штуки, редактори і коректори і — що найважливіше — люди з прецизними навиками і звичками, які звертали увагу на найбільш делікатні деталі видавничого діла і на акуратність фінансової господарки. І ще треба підкреслити небуденну гармонію між членами Комітету, яка незаперечно в значній мірі причинилася до такої скорої появи книги.

В нашій роботі нам приходилося часто зустрічатися з директором друкарні п. Тарновичем і його співробітниками, з директором клішарні п. Витвицьким, з керівником переплетні (англіцем),

з редакторами часописів і журналів, керівниками наших установ, радіовислень і книгарень, і мушу признати, що всі вони без винятку радо йшли на руку як Комітетові, так і авторові, і всі вони разом з нами раділи фактом, що започатковане Об'єднанням Українських Педагогів, а здійснене Громадським Комітетом діло збагатило українську науку на ще один твір монументального значення.

Перед особою самого Автора, який на кожне запрошення Комітету завжди точно з'являвся на засідання і який цілими днями перебував у друкарні, а вечорами і вчасними ранками читав і справляв „щітки“ книги, ми всі, члени Комітету, клонимо свої голови як перед людиною зразкової праці, прикладної співпраці, високих культурних і товариських форм, завжди привітного, усміхненого і веселого і ніколи неструдженого та постійно задоволеного. І тільки з таким автором і з такими співробітниками могло дійти до видання цієї незвичайної наукової праці, цього писаного свідка нашого славного минулого і нашої незаперечної самобутности.

І хай мені буде дозволено на цьому місці висловити мою сердечну подяку всім вищеназаним особам і установам за їхню дружню співпрацю й поміч у керуванні працею над виданням „Археології України“, а всім жертводавцям, передплатникам і післяплатникам щиро спасибі від Комітету за їхню прихильну поставу до справи.

Дмитро Герчанівський, США

КНЯЖЕ ДВОРИШЕ У КРИЛОСІ

Хто ще в тридцятих роках відвідував місто Галич, той з пієтизмом глядів на руїни замку, що височів на горі; кожний вірив, що це звалища замку короля Данила. Насправді це були останки польського старостинського будинку.

Проте, ще перед I-ю світовою війною (1909, 1911) гімназійний учитель д-р Йосиф Пеленський прослідив околицю Галича і висловив думку, що костел св. Станіслава з 15 віку, на правому березі гирла Лімниці, це одинока церква, що збереглася з княжих часів. Насправді це була церква св. Пантелеймона. У дальших своїх працях д-р Пеленський розкопав, простудіював і поробив потрібні рисунки і світлини церкви княжої доби на правому березі Лімниці від села Сокіл до міста Галич, а далі вздовж ріки Лукви до села Вікторів. Його увагу прикували вали в селі Крилос, шість кілометрів від Галича, які кількома розімкнутими перстнями оточують село. Слід тут додати, що раніше, ще 1880 року, згадані церквища досліджував проф. І. Шараневич з о. Л. Лаврецьким.

Посередині одного з внутрішніх валів д-р Пеленський знайшов старовинне кладовище в горі пароху, а біля церкви надгробну плиту з написом (цитую з пам'яті): „Тут лежить Марко Шумлянський на Великих і Малих Шумлянах дідичний пан, церкви сії катедральної Галицької Успенія Пр. Богородиці фундатор... Преставився р. Б. 1545“.

У своїй праці „Галич в дзєях штуці сьредньовечней“ проф. Пеленський пише, що біля церкви на глибині 2 метрів було румовище великої будівлі і „чарна як смола од спаленізни земля і тутай належи шукаць овей рес сакра“ — тобто фундаментів славної церкви-кріпості княжого города Галича.

Дальшими дослідниками княжого Галича, вже після першої світової війни (1925-1930), були Лев Чачковський і Я. Хмілевський. Вони уклали докладну карту всіх відомих церквищ і укріплень, а їхні праці появилися 1938 року особною книгою.

Л. Чачковський збирав теж в околиці старовинні перекази, що їх списував від старих людей. Одним з талановитих розповідачів був дяк крилоської церкви Петро Маланій. Чачковський виготовив

теж власним коштом копії катастральних мап і врисував у них всі відомі вали та руїни околиці.

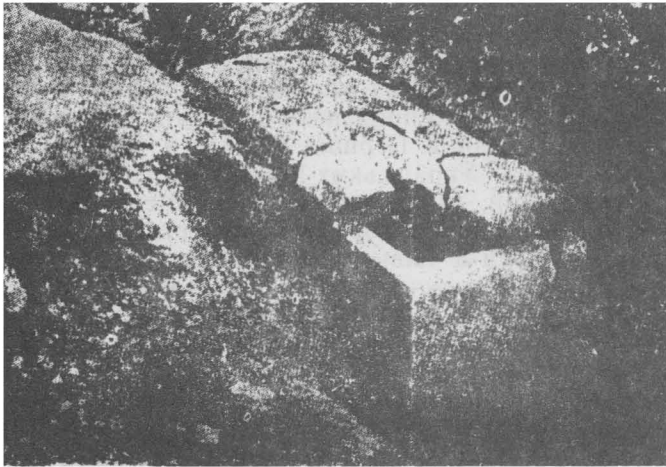
Пеленський і Чачковський розбудили серед населення доколичних сіл зацікавлення до предметів, що їх викопували чи виорювали при господарських роботах, та до старовинних переказів про нашу давнину. Селяни почали відчувати якийсь зв'язок із княжими часами і вважали себе нащадками галицьких смердів і бояр.

Праці Чачковського дійшли до відома Митрополита Кир Андрея Шептицького, бо громади Крилос, Підгороддя з присілком Четверки, Сокіл, Залуква і м. Галич, з більшими й меншими поверхнями ґрунтів і лісів, творили разом третю по величині маєтність Столових Дібр гр. - кат. Митрополії в Львові.

В той час поверталися ззакордону молоді люди, що, здобувши високу освіту в університетах на чужині, почали, — мимо великих труднощів, — розбудовувати культурне і господарське життя в Західній Україні. Між ними прибув теж молодий археолог д-р Ярослав Пастернак, відомий із своїх розкопів на чеському Градчині. Маючи такий видатний успіх, д-р Я. Пастернак міг приступити до справжніх наукових розкопів у Крилосі, тим більше, що зараз після приїзду збагатив українську археологічну науку успішними розкопами в різних місцевостях Західньої України. Великим досягненням були розкопи могили, на основі яких д-р Пастернак довів, що через Галичину проходили мадярські племена в час їхньої мандрівки із східньої Азії.

Згодом, згідно з бажанням митрополита Андрея і при особливій допомозі генерального адміністратора митрополичих дібр о. Тита Войнаровського та інспектора інж. Андрія Мельника, д-р Пастернак рішився 1936 року приступити до розкопів у Крилосі.

В той час я був управителем дібр Крилос, отже мав шастя і можливість щоденно бувати на місці розкопів і бути свідком пошукувань за тією „рес сакра“, як казав д-р Пеленський. Радо переповім коротко про ті розкопи, враження і вплив тієї праці на широкі круги українського населення Захід-

Кам'яний саркофаг з тлінними останками князя Ярослава Осмомисла у Крилосі — княжому Галичі

ньої України. За всім іншим треба шукати в праці д-ра Пастернака, яка появилася друком у Кракові 1944 року.

Першою довгою сондою д-р Пастернак відслонив до підстав фундамент теперішньої церкви з південної сторони та ствердив, що цей фундамент від самого споду не з княжих часів (отже фундація Марка Шумлянського). Слідуюча сонда в напрямі на південь відкривала фундамент якоїсь будівлі, теж новіших часів. Тоді густими сондами в різних напрямках д-р Пастернак просліджував церковне подвір'я на схід від церкви і всюди знаходив румовища, як їх описав д-р Пеленський. Значить, колишнє поземелля було 2 і більше метрів нижче теперішнього.

Аж врешті в одній із сонд натраплено на західно гранку фундаменту. Спонтанний вибух радості

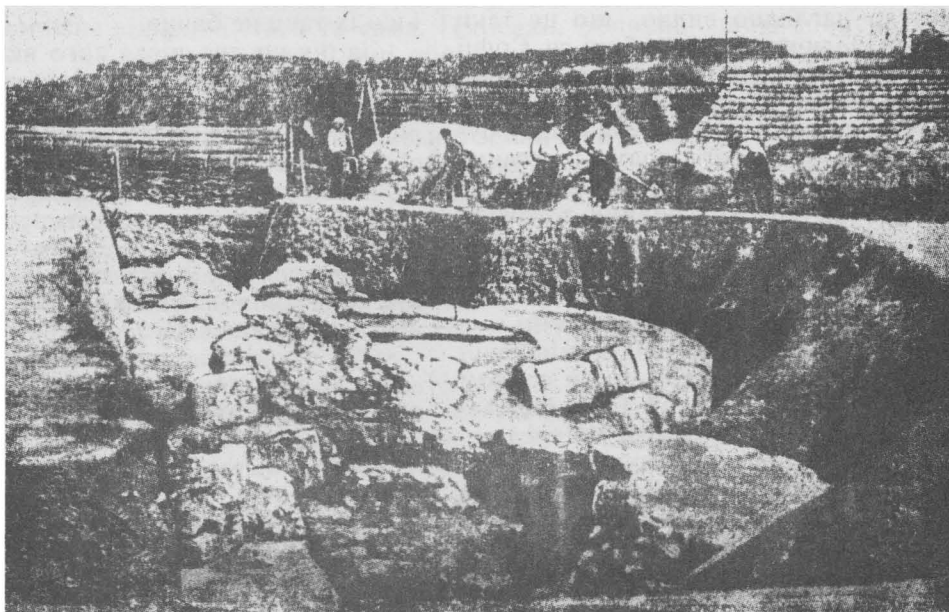
робітників і д-ра Пастернака! Тепер робота пішла по лінії відкритої стіни фундаменту, поширюючи рівночасно сонду, що у висліді відслонювало понад 2-метрову ширину фундаменту. Довжина давно вже перейшла всі знані тут церквища і кінця їй не було. Може це мур, що обводив давню церкву?.. Чи може це таки церква розмірів київського Софійського Собору?.. — Аж врешті радісний оклик робітника: „Вінкель!“.. За якийсь час відслонено другий угол на протилежній стороні рову. Зовнішня стіна фундаменту була 30½ метрів довжини!

Вал викидуваної з рову землі ріс і ширшав, а д-р Пастернак перешукував її, бо в кожній лопаті землі могли бути предмети, непомічені робітниками. Правда, робітники були вже так заправлені в копання, що не випускали з виду найменшої дрібнички. Заскрегоче якась лопата в землі, робітник перстає копати, а д-р Пастернак зараз працює там ножем і щіточкою.

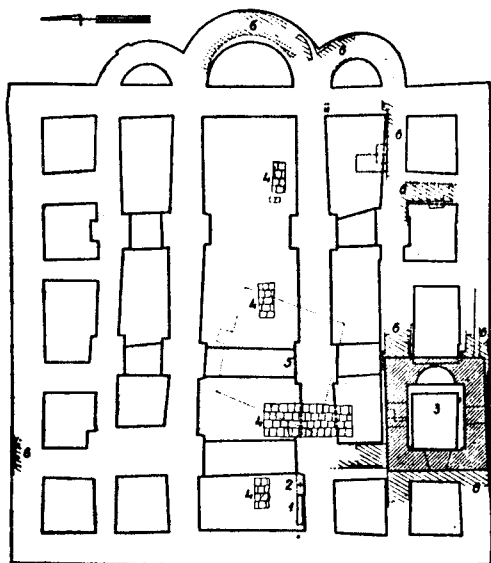
Трохи вбік, на південь від середини довжини відкопаного фундаменту, у східній стіні поширеного рову показався кам'яний бльок. Його старанно відкопано. Це був саркофаг, без ніяких прикрас із зовні, накритий тесаним з каменя розбитим віком. Усередині були в неладі скинені чоловічі кістки. Біля саркофагу, від східної сторони, д-р Пастернак відслонив кістяк дівчини з золотоканим чільцем на голові. Вона була похована в дерев'яній домовині (в землі було видно рештки перегнилого дерева). В головах дівчини була порожня чашечка з тошкого скла.

Ярослав знайшов Ярослава! — сказав д-р Пастернак, уважаючи відкопаний саркофаг за домовину князя Ярослава Осмомисла.

Хто була дівчина з чільцем, осталося загадкою. Вік дівчини, як і чоловіки в саркофазі, ствердили лікарі. Після докладного поміру обох кістяків

Відкопані в 1937 р. апсиди Успенського Катедрального Собору у Крилосі — княжому Галичі

Плян Успіньського Катедрального
Собору княжого Галича
у Крилосі

д-р Пастернак забрав голівку з чільцем на свою квартиру, де її відтак оглядали тисячі відвідувачів-прощан. Згодом він перевіз її до Львова, як і кістки з саркофагу.

Дальші копання йшли жваво, і скоро відслонено поверхню південного і північного продовження фундаменту такої самої ширини як і західній. На їхній зовнішній довжині $30\frac{1}{2}$ метрів вони поверталися до себе теж під кутом 90° , відтак заокруглювалися у дві менші бічні і третю велику середню апсиду.

Тепер вже було наглядно видно, що це такі фундамент славної, величавої і по соборі св. Софії в Києві найбільшої тогочасної церкви в Україні. Отже, відкриття величезного значення!

У південно-західнім куті цього фундаменту була збережена частина стіни того храму з тесаних блоків алябастру, на котрих, мабуть в час будови теперішньої церкви, поставлено дзвіницю з решток каменя давнього храму. Ця дзвіниця стояла в час розкопів (верх був пошкоджений під час першої світової війни).

Легко собі уявити імпазантний вигляд цього, напевно не низького, білого храму на домінуючій над околицею горі Крилоса з півстрімким спадом до півночі і переходом на „Золотий Тік“, обведений окремим валом, з княжим теремом посередині, з воротами на крутій дорозі з Піагороддя і на валах від Мозолевого потоку. (Може знайдеться хтось, що з гіпсу або іншої тривкої маси відтворить вигляд Княжого Галича з Лімницею, Дністром — по лінії Тязева, із знаменитими вже церквами-кріпо-

стями, оборонними валами, княжим теремом і т. д.)

Про це останнє відкриття д-ра Пастернака в с. Крилосі підписаний розіслав повідомлення до редакцій українських часописів і журналів у Львові й Перемишлі з проханням прислати репортерів на місце розкопів. Перший приїхав п. Зенон Гарнавський від „Українських Вістей“. Його інтелігентно схоплений, докладно, ядерно й речево та з талантом написаний репортаж з фотографіями саркофагу, голівки з чільцем і фундаменту заповнив сторінки найближчого числа „Українських Вістей“.

Крилос ставав місцем відвідин, студій, прогулянок і прощ. Бували тут тепер вчені археологи німці, поляки, українці. З поляків пригадує молоду паню, що розкопувала десь на Волині якесь городище з княжих часів і сіяла з радости, показуючи знайдену там нею олов'яну печатку-привіску. Яке ж було її здивування, коли вона побачила цілу „жемину“ подібних у д-ра Пастернака! Сотні людей з різних усюдів краю бували тут тепер щоденно, у свята — то й по кілька тисяч, а за рік на свято Успіння Пр. Богородиці біля церкви було близько 11-12 тисяч людей! Одного разу прибули люди аж з Волині, добиваючись пішки, бо польська поліція заважала подорожніх з залізничних станцій і з доріг довкруги Галича. Щоденно бачилося тут богожитих прощан, які на колінах відмовляли молитви над саркофагом, зовсім так як робили богомільні прощани в Печерській Лаврі, в Почаєві чи на інших прощах. Тут вони цілували добуту з ровів землю і брали грудку з собою.

Гоясновання відвідувачам давав сам д-р Пастернак, а в свята, при найбільшій здвизі людей, найасшше робив це студент Сергій Гошовський — син місцевого пароха, а часом і підписаний, а з робітників — Михальчук Данило.

Митрополит Андрей теж бажав бачити відкопанний фундамент храму і саркофаг; два рази був зане віджений його приїзд, але зайшли перешкоди, і він їх таки не бачив.

За рік чи два після того як д-р Пастернак відкрив решту фундаментів всередині, о. Гошовський відправив Службу Божу на тім самім місці, де колись стояв престіл. Посередині храму стояв відділ „Орлів“ під проводом Романа Данилевича, нагадуючи дружину князя. Кілька тисяч вірних стояло на валу викиненої землі довкруги храму. О. Гошовський хотів сказати по Службі Божій науку. З перних слів голос у нього заломався, він розплакався і не зміг продовжувати... Це торжество було прекрасно описане в „Новому Часі“.

Ціле розкопане цвинтарище на зиму накривали великим дахом з дошок на високих стовпах — для охорони від снігу й дощу. Так застали церковнище більшевики в 1939 році.

За більшевиків д-р Я. Пастернак продовжував свої розкопи в Крилосі. Його відвідували там професори університетів і науковці, а між ними і п. Курінний з Києва.

За німців розкопів не проваджено.

Юрій Тис - Крохмалюк

ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ В „АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ” ЯРОСЛАВА ПАСТЕРНАКА

Далекі і мало відомі це часи, в які проходила рання історія нашої землі. Тисячі років буття України, від княжих часів у сиву давнину, — така тема монументальної праці професора Я. Пастернака, який з великою любов'ю і відданістю присвятив їй довгі роки свого життя. На основі археологічних дослідів, автор накреслив нам величну картину буття наших предків упродовж цілих тисяч доісторичних років їхнього існування, не поминаючи жодної, доступної для науки, ділянки життя, включно з питанням, яке сьогодні називаємо військовознавством.

Зрозуміло, що на основі археологічних дослідів можна відкрити тільки фрагменти військового знання і військової історії наших предків. Навіть історичні часи не мають сповна опрацьованої історії військових справ, бо не завжди маємо потрібні джерела і документи. А все ж із уламків і залишків матеріальної культури та з висновків проф. Я. Пастернака можемо відтворити життя передісторичних племен України, зв'язане з військовою справою. Це саме і є завданням цієї статті: на основі праці проф. Я. Пастернака хочемо дати читачам якомога повну картину оборонності, зброї і організації війська в передкняжі століття і тисячоліття нашої історії. Такі студії мають своє значення, бо вони поширюють наші світоглядні обрії, поглиблюють наше знання, дозволяють розглядати історичні концепції наших предків, покористуватися ними у змінених умовах, приймати їх або

відкидати, як зайві ілюзії.

Крім технічного розвитку зброї, завжди існує якнайбільша бойова цінність — людина-воєк. Вона є готова віддати життя за інших, готова боронити свій рід, плем'я і націю, турбуватися про безпеку своєї землі. Потужні земляні вали з-перед більше двох тисяч років тому, які в наших легендах мають назву змієних або Троянових, — це те саме, така сама оборонна система, як у Китаї оборонний мур або лімес римської імперії. Це те саме, що лінія Мажіно першої світової війни або лінія Зігфріда чи Атлантицький вал. Змінюється техніка, але творча думка залишається та сама. Палісади, оборонні вежі і інші оборонні споруди наших передісторичних предків — це бункери другої світової війни, а вежі холмської землі, далеко висунені поза оборонні замки, — це теперішні „штюцпункти“ — опірні точки. Ліси і гори були тоді так само важливими тереновими перешкодами для напасника, як сьогодні, як і тепер, були догідним тереном для діяльності повстанських військ.

Проф. Я. Пастернак починає свою працю шельською добою палеоліту, коли на наших землях (300.000 років тому) появилася перша людина. Вона не знала вогню і здобувала їжу дерев'яним або кам'яним знаряддям у вигляді овалного клину. Автор каже, що це знаряддя служило теж зброєю для оборони.

Тут приходить на думку питання: як появилася потреба оборони, а згодом і організація військо-

вого типу? Відповідь є така: первісна людина в Україні чи деінде кочувала, вишукувала місця, багаті на тварин, і пересувалася з місця на місце, ведена потребою прогонування себе чи просто кочуючи за мандрівним інстинктом. У час цих мандрів вона натрапляла на небезпеки, перед якими доводилося їй боронити себе і свою сім'ю. В першій мірі загрожувала небезпека від диких тварин, а згодом і від людини, яка хотіла відібрати в неї терен полювання, може печеру або мала якісь інші причини до ворожнечі.

Крик страху, може щось на зразок оклику „рятунку“, — був першою спонукою відбити ворожий акт. За цим слідував бойовий оклик, яким скликали всіх з роду, хто тільки був здібний до оборони і бою. Так появилася перша організація, базована на ловецькій співпраці, яка щораз більше набувала особливих форм оборони перед напасником — людиною. Появилися перші зразки т. зв. вовчих ям, валів і ровів, якими люди оберігали місця свого замешкання. Професор Пастернак згадує, що в неоліті були вже малі фігурки, рисунки богів, які мали оберігати оселю перед ворогом. Ці фігурки, навмисне порозбивані ворогом, який мусів бути хіба недалеким сусідом, коли знав їхнє призначення, як опікунів житла, — знаходяться у багатьох археологічних розкопах цієї доби.

З тих далеких часів не залишилися ніякі легенди і ніяка людська пам'ять про них не говорить. Але земля переховала залишки життя,

а з тим чудесну епопею прапочатків нашої історії. Можемо слідувати за розвитком ловецької і воєнної зброї, як ось різного роду крем'яного знаряддя, гарпунів, вістря списів, кам'яних ножів тощо.

Близько 13 тисяч років тому зникли льоди, а з тим закінчується палеоліт. Людина полює на птахів і рибу та винаходить лук, цю епохальну зброю, що перетривала довгі тисячоліття, ввійшла далеко в історичні часи, була в ужитку ще й після винаходу стрільного пороху до XVII століття після Христа.

В селі Василівці біля Дніпропетровська археологи знайшли кам'яні вістря стріл у людських костях іншої будови, і це є, як пише проф. Пастернак, перший доказ війни на наших землях, доказ, що чужі люди згинули від оборонців — жителів цих околиць.

Від 5.000 до 1.800 рр. до Хр. падає доба неоліту, молодша доба палеоліту, а геологічно наша сучасність. Населення є осілим, живе в землянках, що складаються на оселі. Процвітає рибальство, скотарство і хліборобство. Нові винаходи — це ткацтво і кераміка.

Крем'яна зброя (мисливська і воєнна) удосконалюється. Крем'яне лезо шліфують, воно має вже гладку поверхню. Удосконалюється теж лук, сокири, списи і ножі.

Земля багата, тож не дивно, що населення живе в достатку. Теж нема слідів великих воєнних знищень, отже, можна припускати, що попри дрібні збройні суперечки між родами і племенами населення живе в мирі. Пізніші оселі цієї доби, яка має назву Трипільської, розташовані в оборонних і важко доступних місцях, напр., біля ярів, та мають оборонні споруди. Наприклад, поселення біля сьогоднішнього с. Калепя, Обухівського району, виявляє у розкопах два концентричні кола валів, при чому всередині меншого кола є загін для худоби. Поселення в час небезпеки нагадує свою оборонною системою козацький табір, — пише проф. Я. Пастернак. В інших оселях знайдено споруди, складені з земляних валів і ровів глибиною 2-ох метрів, а далі вістря стріл, сокири та бойові кам'яні топірці майстерного виробу.

Високоякісними кам'яними виробами відзначалася зокрема „надбузька“ культура, як, напр., дво-

січні сокирки, тонкі кинджали і нові типи трикутних стрілок з видовженим черешком. Існували й особні майстерні цієї зброї, а матеріял частково довозили торговельними шляхами із Шлеська. В той час появляються перші мідяні вироби, спочатку імпортовані, а опісля власної продукції.

В другій половині III-го тисячоліття до Хр. численні степові племена нападають на хліборобське населення України. Знаходимо з тих часів багато могил з побитими людьми, отже, це доба великих воєн, у яких підупала висока культура населення і його добробут. На переломі третього і другого тисячоліття до Хр. прийшли теж чужі племена з заходу і поселилися на наших землях. І тут не обійшлося без боротьби, бо пришельці будували свої оселі в довідних оборонних місцях, і вони ще й досі залишилися, як рештки великих оборонних валів.

Ці пришельці, згідно з думкою проф. Я. Пастернака, були прагерманськими нордійцями і вони поширили перші мідяні сокирки, які доставали від трипільців в Подністров'ї. Ще інші посвоячені племена принесли з собою кристалеві сокирки, що їх одержували із Шлеська або із Сходу шляхом торгівлі. Одні з тих племен, т. зв. шнурової кераміки, були дуже воїновничі, здобували землі східної Європи, але всі ці пришельці скоро асимілювалися з місцевим населенням.

Бронзова доба на наших землях датується роками 1800-800 до Хр., але крім неї існує ще попередня доба кам'яна і пізніша залізна. Це так, як і за наших часів: літак і свічка чи каганець, ракета і жорна.

В ту добу дуже розвинулася торгівля з далекими країнами, головню торгівля бронзовими виробами. Маємо не тільки копальні в Україні, але багато готових виробів чужого походження. Динамічність населення викликала численні ворожнечі, а з тим потребу сильних організацій родів і племен. Купецькі валки мали свої виміги безпеки перед нападами, і поодинокі племена мусли давати якісь гарантії безпеки на своїх теренах. Тому то з тих часів зустрічаємо в розкопах багато доброї зброї. Пізньотрипільське населення знало вже коней, і тоді появи-

лися перші їзди і вояки-кіннотники.

Як ми вже згадували, трипільська культура почала підупадати, можливо, під впливом ворожих напливів племен шнурової кераміки, але проф. Пастернак висловлює думку, що після 3.000 років просто вичерпався творчий мистецький дух і жива сила населення України. Проте, це населення, нездільне вже до дальшого культурного розвою, все ж таки мало вищу культуру, ніж пришельці, і легко асимілювало їх.

Згодом появилися з сходу племена „язного поховання“. Вони будували дома з кам'яними фундаментами і оборонні мури довкола своїх осель. Їхня зброя — це були майстерно виконані бойові сокирки. За ними прийшли зі сходу численні інші племена, які мали зв'язки з Кавказом і Малою Азією і звідти привозили свою зброю. З часом постали в Україні два великі зброєві центри. Один біля Києва, а другий на півдні. Сирівці довозили з Донецького басейну і Кавказу, а теж з Семигороду. Україна в ті часи була могутнім металургійним продуцентом зброї на цілу Європу, але теж спроваджувала металеві вироби з Заходу, які вимінювано у трацьких племен за сіль.

З цієї доби маємо скульптуру з бронзи, воїна з луком і бронзовою сокирою чи молотом.

Трипільське осіле населення, з великою духовою і матеріальною культурою, мусли створити впродовж тисячоліть велику традицію та тривалі організаційні форми життя. Нема сумніву, що і військова справа мусли мати високоякісні організаційні форми, особливу тактику і стратегію. Велика суспільна організація не могла б існувати без відповідної бази військового характеру. Без шляхів комунікації і належної збройної безпеки не можна було й думати про такі торговельні стосунки з далекими країнами, про які говорить проф. Пастернак. Мусли існувати збройні опірні точки, воєнно-мирові договори між племенами і спільні дії проти напливаючого ворога. Мусли існувати неписані воєнні закони, якісь данини, які противник платив за програну війну; мусли існувати окупація нових теренів і всі інші справи, зв'язані з воєнними діями. Усі

шли скити, кімерійці хотіли покинути свої землі, але їхні царі вирішили боронитися. З того вийшов роздор і бої. Царів розгромили їхня могила збереглася коло ріки Тирасу), а кімерійці покинули свою землю. Скити ввійшли на порожні терени.

Проф. Пастернак згадує про те, що кімерійці подалися в Азію, і через джунгарську браму у Памір, згідно з китайськими джерелами, які кажуть, що пришельці здобули столицю Нао у провінції Шен-Сі. Це був відомий в історії похід під проводом кімерійців — т. зв. понтійський воєнний похід.

Як каже проф. Пастернак, у дальших походах кімерійці мали вплив на культуру Індонезії, Нової Зеландії і південної Америки.

У зв'язку з тим хочу пригадати, що стара легенда південно-американських інків каже, начебто з моря прийшли білі боги, які заклали потім потужну імперію інків. Теж деякі південно-американські дослідники твердять, що перші культурні впливи у південній Америці походять з України, як вони пишуть, — від скитів. На старих різьбах знайдено постаті, одягнені у невідомі до того часу на тих землях широкі штани - шаравари, в які одягалися теж скити. Численні знахідки початків культур у південній Америці привели вчених до думки, що вони прийшли ззовні, а дальші досліді вказують на їхнє джерело — Україну.

Так, отже, у 8-7 стол. до Хр. появилися на наших землях скити і створили міцну державу, яку греки назвали Скитією. Геродот іздив в Україну і писав багато теж про воєнні справи. Скити жили у возах під шатрами, полонених вбивали, а з черепів виготовляли чаші, а шкіри гарбували. Стріляли затруєними стрілами і пили кров ворога. В бою вживали коротких залізних мечів, бойові сокири, ратища і луки. Двогранчасті стріли переховували у сагайдаках. Мали панцери з бронзових лусок і бронзові шоломи. Щити були із шкіри. Вершники вживали м'які сідла без стремен. Як усі інші племена, легко асимілювалися з населенням і приймали культуру трипільців.

Міста будувалися в Україні згідно з засадами оборони і пристосування до війни. Муровані будинки були оточені твердими валами на

кам'яному підкладі. Велике городище з тих часів — це Більське городище в 30 км в обводі.

До цих слів проф. Я. Пастернака слід додати те, що каже Іліяда про наші землі: там говориться, що Зевс дивиться на землю добрих іздців-воїнів траків, сильних у рукопашному бою, найсправедливіших з людей.

У цій статті годі подати з подробицями всі історичні події, пов'язані із скитською державою. Слід згадати хочби те, що скити вели численні війни з римлянами з різним вислідом. Напр., у війні із скитами згинув римський тиран Релігіян. Марк Аврелій привів полонених скитів до Риму і на рельєфі пам'ятника видно їхні короткі кіраси з металевих плиток. Проф. Міллер пише, що скити і роксоляни носили лускати нанцири, шапки з шликами і шоломи, прототипи пізніших княжих шоломів.

513 року до Хр. на скитів пішов війною Дарій, але без висліду.

В третьому столітті появилися сармати з племенами роксолян і алян. В той час над Чорним морем існували сильні міста, що належали до грецьких колоній. Оборонні мури тих міст були на 10 м високі, 4 м грубі та що 30-60 м були оборонні вежі. Тут велися теж численні війни із скитами. Періклі особливо подбав про оборону колоній. Над морем постали опірні точки з грецькими голпітами, щоб тримати в контролі українську експансію в напрямі майбутньої Візантії.

Про сарматів каже Тацит: „Коли вони з'являються кінними загонами, ледве чи які колони війська можуть чинити їм опір“.

Овідій описує теж воїнів, роксолян чи може алян, які ходили вулицями міста Томі (Констанца): „лютій вигляд, довге волосся“.

Римський історик Марцелін пише: „Високі, гарні на зріст, з помірно білявим волоссям. Вони наганяють жах грізним поглядом, вони дуже рухливі завдяки легкої озброєння“.

Історик Павзаній: „Як не мали залізних панцирів, виробляли їх з плиток, нарізаних з кінських копит, і вживали такі самі вістря до списів і стріл“.

Страбон знову описує їх так, що вони носять шоломи і панцирі з бичачої шкіри та сплетені з лози щити. Зачіпна зброя в них це

списи, луки і мечі. Їхні шоломи стіжкуваті, відмінні від шоломів скитських.

Як у скитів, так і в сарматів уособленням бога війни був меч. До тих слів проф. Пастернака можна додати, що сармати знали вже остроги та залюбки вживали легкої зброї. У полі, як наші козаки, боронилися рухомим табором, а Лукіян каже, що їхня мова подібна до скитської. В позиційній війні вони знали бічні маневри кіннотою, обложну тактику, штурмові машини тощо.

Їхні скорі рухи, несподівані напади і тактика кінноти були незвичайно успішними у бою з римлянами. Малорухомі фаланги не видержували нової тактики сарматів, і римляни почали міркувати над зміною своєї системи боїв, аналогічно як винахід пороху в середньовіччі примусив лицарів відступити від своєї тактики опенцерованих малорухливих таранів. З сарматами воював цісар Траян і в перші роки другого століття мав воєнні успіхи проти племені даків. На траянській колонії є плоскорізьба, на якій можна бачити полонених давських князів, що п'ють отруту, щоб не залишитися у римському полоні.

69 року по Хр. сармати напали на Італію, а 118 року на грецькі колонії, які не платили призначеної данини. Цісар Адріян особисто вів у цій справі мирові переговори. Були роки, що не тільки Візантія, але і Рим платили данину Україні, як пізніше наші князі монголам. Сарматські війська часто наймалися у римські збройні сили, головню в часи, коли між обома державами були мирні стосунки. Ці найманці згодом заселили правий берег Дунаю.

Мимо сильної військової експансії римської імперії на босфорське царство, воно зуміло охоронити свою незалежність. Теж і в західню Україну римські війська не доходили: там жило плем'я венедів, яке славилось воєнним духом. Збереглися останки їхньої зброї: одно- і двосічні мечі з дерев'яними держаками, списи, ножі, щити і остроги. Луків не вживали, хоч мусіли знати про цю далекобійну зброю. Мабуть їхній лицарський світогляд вимагав боротьби воїна проти воїна.

Кілька століть біля передому ери українські землі були об'ек-

Боярин - лицар з Пліснеська,
Золочівського району
(частина кістяного триптиху
в реконструкції М. Левицького)

том численних воєн і походів. Боротьба Риму і Візантії за грецькі колонії викликала важкі війни. В одній з них цар Фарнак, син Мітрата, був змушений прийняти протекцію Риму. Після довшої підготовки він наново підняв війну проти римлян, але зазнав поразки. Тоді Цезар сказав відомі слова: „Вені, віді, віці“.

На переломі ери прийшли з околиць Львова гети, плем'я траків, наймужніші і найсправедливіші з усіх траків. З ними воював над Дунаєм Олександр Великий, а олісія цар Дарій.

В II стол. по Христі постала на наших землях сильна держава готів. Про них маємо вістки у „Слові о полку Ігоря“ (готські діви) та в джерелах з козацьких часів. Готи прийняли римську військову систему, часто бували на службі в римському війську, і запорожці вихвалювалися (як це було тоді в звичаї), що й вони вживають римську тактику згідно з традицією давніх предків. Із відомих привидів руських вождів тих часів знаємо про Божа, що діяв біля 380 року („Слово о полку Ігоря“) і Болемира, що воював проти готів (350-75). Стосунки наших предків з готами не були завжди приятельні. Якийсь князь постав проти готів, а тоді готський король Германоріх вхопив його жінку Сапел-

лу, прив'язав до диких коней і розметав по степу. Її два брати Сарус і Аміос напали на короля і поранили його, і він помер з ран; інша версія поповнив самогубство.

В роках 444-53 антські племена йшли походом з Аттілою і залишилися у Франції. Ці часи, отже, IV століття по Христі, належать уже за оцінкою П. Грицака до ранньослов'янської доби, і тут саме починається наша історія. На наших землях появляється антська держава. Вінітер, наступник Германаріха, після довгих воєн покорив вождя Божа і 70 визначних старшин розіп'яв на хрестах.

Це були часи великого переселення народів, яке захопило наші землі. З цієї доби маємо вже більше вісток, що стосуються військових справ. І так, напр., знаємо, що гунни підкорили плем'я алян і разом з ними пішли походом на готів у Подністров'ї. Аляни мали згідно з проф. Пастернаком — неабияке озброєння, а з тим і визначну військову організацію. У бою вживали залізну кольчугу з дротяних кілець і стіжкуватий шолом. Коротка зброя складалася з меча, списа, лука і сокири. Вживали тверде сідло і стремена, що давало сильніше оперття у боєвій дії. Гунни не залишили ніяких слідів в археології.

Мимо визначної бойової вартости алян, бойовим стрижнем антів були поляни. Назва походить від слова „поле“, що означає бій, а в літописі кажеється про алян, „яких нині звать Руссю“. Політична організація антів залишається надалі, попри напади авар, хозар і ін. та після повного знищення грецьких колоній. Ці колонії відбудовуються ще раз у шостому столітті, і тоді постають оборонні міста і замки. Ці осередки бороняться особливими спорудами, як каменомети і стріломети.

До цих даних проф. Пастернака можна додати, що проти аварів велася зятягній бої. І так, напр., з напливаючими з Азії ордами воював Мизамир (550 р.). Цей володар мав ще змогу вести війни з Візантією, хоч і були часи приятельного союзу. Такі воєнні небезпеки викликали потребу побудувати в Україні численні оборонні селища і міста, а все такі візантійський цесар Константин Порфирородний пише, що південна Україна спу-

стошена азійськими ордами. Згадує теж, що по лісах переховуються озброєні люди, тобто в нашому розумінні якісь військові з'єднання, які вели партизанську війну, т. зв. вигонці або бродники.

Анти були дуже витривалі у війнах, не здавалися в полон і своєю тактикою викликали подив сучасників. Грецький цесар Маврикій (582-601) пише:

„Дуже зручно послуговуються засідками, нападами, підступами удень і вночі, придумуючи різні способи воювання. Усіх перевищують вмінням переходити ріки, вміють довго перебувати під водою. Кожен з них озброєний двома малими списами, а дехто має великі і важкі до ношення щити. Вживають теж дерев'яних луків і малих стріл, затруєних отрутою. Рідко наступають збитою лавою, воліють послугуватися засідкою і підступом, як силою“.

Анти побудували цілу оборонну систему потужних земляних валів, що тяглися на сотні кілометрів. Нема сумніву, що такі споруди вимагали неабиякої військової організації держави. Ці вали народ називав трояновими, а ще частіше пов'язував їх з легендою про Кузьму і Дем'яна, які оборонили страшного змія-людоджера. Так збереглася в народі пам'ять про напади східних орд, які врешті-решт dokonали державну організацію антів і викликали деякий застій у державному житті народу. Від цієї легенди оборонні вали антів зветься в народі змієвими.

Не зважаючи на несприятливу воєнну ситуацію, все таки володарі України продовжують боротьбу проти наїзників, поборюючи їх на їхніх далеких землях. Козацький літопис Величка згадує „милого вождя древнього руського“ Одоакера, який володів Римом 14 років, хоч історичні дослідження не підтверджують, що цей військовий начальник походив з наших земель. Далі маємо вістки про Бравліна (8 і 9 століття), який ходив походом на Судак і на Малу Азію.

Хай мені вибачать читачі, коли до праці проф. Пастернака додаю ще вістки з інших джерел, які не мають ніякого відношення до археології наших земель. Роблю це однак зумисне; військовій справі з-перед княжої доби у нас мало відомі, і саме тут, при оцінці пра-

ці нашого вченого, є велика нагода дати читачеві загальну картину з цієї галузі. Таким чином читач знайде тут не тільки джерельні відомості нашої праісторії і княжих часів, базовані на археологічних дослідах, але теж інші вістки, що доповнюють працю прохесора Пастернака, який не мав завдання особливо присвятитися військовим справам передісторичних подій на наших землях.

В княжу добу війни не тільки не перевелися, а, може, відбувалися ще з більшою напругою. Маємо навіть постать бога Святовіда у вигляді лицаря з шаблею. Проте в історії занотовано, що не раз княжа дружина протиставилася думці чи рішенню князя йти війною на ворога. Проф. Пастернак наводить слова Володимира Мономаха:

„Дивно мені, дружино, жалієте коня, бо ним орють, а чому не помислите, що зачне селянин орати, а приїде половчанин, ударить стрілою і коня зловить і в село орача в'їде, захопить жінку його, дітей його і все майно. То коня жаль, а себе самого не жаль?“

Як бачимо, і тоді були люди, які не мали зрозуміння, що свободу ніхто не роздарує, а її треба здобути зброєю.

Автор „Археології України“ надає городам (містам) Русі-України три призначення:

1. Осідок володарів;
2. стратегічне укріплення;
3. пристановище для населення в час тривоги і війни.

При виборі місця на городи будівничі звертали увагу на природну оборонність околиці (мочарі, пагорби, кручі, розтоки рік), а кожне місто мало свої оборонні споруди у вигляді валів. Ці вали мали всередині дерев'яну конструкцію, а зверху потужний частокіл із стрільницями.

У 8-9 столітті були на терені Київщини три укріплені селища. Об'єднання тих кріпостей дало початок Києву. Володимир Великий поширив воєнні споруди, скріпивши вали і башти, а ще більше уваги присвятив Києву Ярослав Мудрий. За його панування побудовано нові оборонні споруди. Вали поширено до 18 метрів і підсипано до 7 метрів, а на них побудовано дерев'яну стіну з прорізами до стріляння. Постали теж внутрішні укріплення, головню церкви.

1240 року монгольські орди облягали Київ. Місто боронилося проти Батия, який „поставив пороки“ (обложні машини) і пороки били день і ніч безперестанно, „вибили стіни і стріли замрячили світ побідженим“. Коли оборонці втратили вали, сховалися до Десятинної церкви, боронячи кожну пядь землі, то „від тягару завалилася стіна церкви і побила багато люду“. Археологічні розкопи докладно свідчать про страшний розгром, учинений монголами в місті. В багатьох місцях виявлено великі скупчення людських костей, а біля Десятинної церкви розкопано братську могилу з сотнями кістяків похованих там оборонців міста.

Проф. Пастернак згадує, що подібні вислиди дали теж археологічні розкопи і в інших містах України, зокрема в Колодязині й Ізяславлі.

Княжий Галич мав теж цілу систему оборонних церков поза містом, а саме місто боронилося за подвійними і потрійними валами. У Гматорокані був потужний мур з каменю і цегли. Опис укріплень Перемишля подав польський історик Длугош у своїй хроніці під р. 1071. Коли йдеться про Львів, то за часів польської окупації було заборонено будь-які археологічні розкопи.

Багато вислідів археологічних праць, виконаних в Україні за советів, досі не опубліковані. Існують тільки дрібні натяки і не публікується ілюстраційних матеріалів. Москві, як колись і полякам, археологічні досліди України не вигідні. Саме тому цінний твір проф. Я. Пастернака, бо в ньому дізнаємося про чимало невідомого.

Як бачимо з цього побіжного огляду, „Археологія України“ проф. Я. Пастернака є великим вкладом у військовознавство нашої батьківщини. Тим більше, що ця публікація торкається маловідомих століть нашої минувшини і подає поважний і новий джерельний матеріал до студій для військовознавців.

Вартість цих матеріалів окреслює сам автор „Археології України“ при кінці свого твору, подаючи засадничу, і саме для військовознавства дуже цінну, синтезу своїх висновків. На закінчення цієї статті подаю слова самого професора Пастернака:

„Українська держава була найбільшою державою в середньовічній Європі. Вона вела перед теж у ділянці її духової й матеріальної культури. Боронячи свої землі від сусідніх народів, вона завжди виходила переможцем. Тільки одного супротивника, степові орди, які щораз новими хвилями насувалися через азійську „браму народів“, не сила було вже подолати. Україна довгі сторіччя розбивала орду за ордою, захищала західний світ своїми лицарями, аж врешті, залишена сама на себе, упала під ударами монголів. І тільки здобуті археологічними розкопами пам'ятки та зацілілі нечисленні будівлі свідчать тепер про її колишню велич і славу“.

✠ ЗЕНОН Т. ТАРНАВСЬКИЙ

З волі Всевишнього ненадібно, 8 серпня ц. р., перервалася нитка творчого життя великого формату культурного діяча, письменника й публіциста, одного з творців Інституту Української Культури в Америці та його журналу „Терем“ **бл. п. Зенона Тадея Тарнавського.**

Покійний народився 9 вересня 1912 р. в Самборі, Західня Україна, де й закінчив початкову школу. Учився в гімназіях в Камінці Струмиловій та у Львові. Високу освіту здобував у львівському й варшавському університетах та в Українському Вільному Університеті на чужині, студіюючи філософію (мистецтво, літературу), право та журналістику.

Бл. п. Зенон Т. Тарнавський залишив творчі сліди в багатьох ділянках української культури. Він був співторцем та мистецьким керівником Українського Театру Малих Форм — „Веселий Львів“. На чужині в Дітройті, США, продовжував цю діяльність, основуючи Українське Театральне Товариство. Маючи на меті збагачення української драматичної літератури перлинами західньої літератури, переклав на українську мову із старо-англійської середньовічну релігійну драму „Едерман“, що її було поставлено під його керівництвом в Дітройті та в Торонто.

До літературної діяльності Покійний готувався в тридцятих роках в Асоціації Молодих Письменників (12-ка) у Львові. Працюючи як журналіст у щоденнику „Українські Вісті“ та в тижневику „Батьківщина“ у Львові на пості технічного редактора, друкував у цих виданнях свої нариси й оповідання. Опинившись на чужині, став першим головним редактором тижневика „Українська Трибуна“, редактором циклостильного видання „Театр“, технічним редактором журналу „Арка“ та співпрацівником військового журналу „До Зброї“.

Переселившись до США, не розривав свого творчого зв'язку з українською націоналістичною пресою та журналами, публікуючи свої статті, репортажі та нариси-оповідання. Водночас, повний творчого запалу та невичерпачної енергії, Зенон Тарнавський перекладав кращі твори західньої драматургії, як „Едерман“, „Вбивство в Соборі“ Т. С. Еліота (зараз готується до друку), „Розмови Кармелітанок“ Джорджа Бернана, „Наше містечко“ Торнтон Вайдлера, „Майстер Сантіяго“ Енрі де Монтерляна та інші. Оригінальні драматичні твори бл. п. Зенона Тарнавського, як „Тарас Шевченко“ та „Чай у пана прем'єра“, ставлено з успіхом на українських сценах.

Суспільно-політичне життя української спільноти на чужині поклало бл. п. Зенона Тарнавського так, як і театральне мистецтво й література. В своєму постійному місці побуту, в Дітройті, США, він був основоположником політичної організації — Організації Оборони Чотирьох Свобід України, а згодом станиці Американських Приятелів АБН. Обидві організації очолював по кілька каденцій.

Незадовго перед своєю нежданною смертю почав здійснювати свою мрію: організувати Український Культурний Фронт на чужині, як протидію до московських „культурних“ вимін. З почину Покійного постав Інститут Української Культури. Несподівана смерть не дозволила не втомному Зенонові Тарнавському втішатись вислідами його праці.

Покійний залишив стареньку матір, дружину, двох синів, брата і дві сестри.

Українська діаспора на чужині втратила в особі Зенона Тарнавського непересічну людину широкого діапазону, яка своєю многогранною муравлиною працею вносила багато позитивів в українське культурне та суспільно-політичне життя.

ВІЧНА ЇЇМУ ПАМ'ЯТЬ!

Редакція журналу „Терем“

Обкладинка Віктора Цимбала. Заставки Мирона Левицького, його ж реконструкція „Лицаря з Пліснеська“. Інші ілюстрації за дозволом видавництва з книги Я. Пастернака „Археологія України“.

Друкарня: Universal Slavic Printers, 2209 Caniff Ave., Detroit, Mich.

Тираж 1000 примірників

Від редакції. Журнал „Терем“ має монографічний характер. Кожне число є присвячене одній постаті або проблемі українського культурного життя. Зберігаємо на бажання мову і стиль авторів. Поміщуємо тільки замовлені праці. При передруку статей або ілюстрацій прохаємо подавати джерело.

Адміністратор: Антін Кобилянський. Адреса редакції й адміністрації:

THE INSTITUT OF UKRAINIAN CULTURE
10338 Jos. Campau Avenue, Apt. 4
Detroit 12, Mich., USA

Ціна цього числа \$